

P R E F A C E .

The main object of this compilation is simplification of a difficult subject, and the compiler has never kept it out of his view. He is conscious of its defects, which are neither slight nor few, but relies upon the forbearance of the reader.

If the latter happen to be an erudite scholar, the writer would beg of him, not to spare his criticism—for it is a salutary process, but to point out the weak points in a kind and generous spirit, so that he may profit instead of being injured by it. To the simple-minded student, who may be inclined to use the book as an instrument for acquiring knowledge, a few words of advice would not be amiss in this place.

After going through the preliminary chapter on technical terminology (*पारिभाषिकाध्यायः*), especially the symbolical method of expressing it, he may at once pass over to the fourth part (*चतुर्थोऽङ्कः*), which would give him a fair knowledge of the more common forms of versification, met with in Sanskrit literature. He could then go through, with greater facility and advantage, the other parts of the book, in which the text of every metrical form is invariably quoted, where it was at all available, from an authoritative work on the subject.

The writer expresses his eternal gratitude to those of his friends, who have helped him in the preparation of the work : to Pandit Haris'chandra Kaviratna, Professor of Sanskrit, Presidency College, he cannot be sufficiently grateful, for his generous and ungrudging devotion of time and energy, in making emendations both literary and typographical through-

out the book : to Babu Náráyana Chandra Vidyáratna, for giving him ~~for~~ access to the splendid library of his illustrious father, the late Vidyáságara of hallowed memory : to Mahámahopádhya Mahes'a Chandra Nyáyaratna, Principal of the Sanskrit College, for kindly allowing him the use of the College-library : to Pandit Râma Sarvaswa Vidyábhúshana, for help in various ways and also to Pandit Navína Chandra Vidyáratna, Babus Rájkrishna Vandyopádhya, Panchánana Mukhopádhya, and other friends, for lending books, or making valuable suggestions,

38-1, SUKEAS STREET,
CALCUTTA : *August*, 1893.

THE COMPILER.

INTRODUCTION

Perhaps in every language there exists, in literature, a division into Poetry and Prose, or the measured and the unmeasured. The measures vary much, however, in different languages, both in number, and in kind. In the Sanskrit they are a great deal too much diversified, and the varieties are so many, that a knowledge of the different forms of versification is considered to be, in itself, a separate subject of study. Its complex and bulky appearance puzzles the student at the threshold, and altogether scares away many from entering into the labyrinth.

2 A perusal of the following extracts will show, to some extent, the amount of obscurity and depth of darkness, that prevails in connection with this subject, and is really astonishing, as it pervades the minds of eminent Sanskrit scholars of almost all classes and schools, at least in this side of India. They are picked out from recent and contemporary literature, and from the mature and thoughtful writings of really representative scholars, merely in support of this assertion, and not with a view to expose any individual person, or any particular book.

3 A very learned commentary on Abhijnana Sakuntalam of Kālidāsa thus elucidates the metrical structure of the stanza — *असौ वेदि परित इत्यादि* : Act IV

“इदं उक्तव्यपादमिश्रितत्वादुपश्रान्तिर्नाम । तदुक्तम् । अत्रलघोदीरितत्रुणमात्रो पादो यदीयावुप जातयस्या । इत्थं किलान्वाह्यपि मिश्रितानु वदन्ति चातिविदमेव नामेति ।” Here the nature of the measure has been indicated in the text of the drama itself ‘*अह्वन्दमा चामासे*’, but this passage has been somewhat conveniently omitted in the commentary. As a hybrid has no place among Vedic measures, it would have looked rather awkward to find it described in the commentary as such, where the poet, in no ambiguous language, calls it a Vedic or *ṛkchhandah*. But still this manoeuvre does not help much. For, to be a hybrid, the different verses of a stanza must belong to some definite measures, and, in this sloka, only one verse out of the four corresponds to a metre, that has been anywhere described by name, (*vide* ३६ वृत्ते of this compendium). The commentator is a renowned professor of the old school. This class of scholars inherited the profound learning and simple habits of Ancient India, and devoted their entire and undivided attention to a complete and exclusive study of single branches of knowledge.

The thoroughness and depth of acquirements of many of them were in complete contrast with the shallowness and superficial glitter of our modern jack of all trades. He occupies a first rank in his profession and has been lately very deservedly honored by the Government with the distinguished title of *Mahāma hopadhyaya*.

4 Another learned professor of the same school has brought out a well known treatise on metres (हन्दीमञ्जरी) with an exhaustive commentary of his own, and the several editions, the book has gone through show that it has been appreciated by the public. He also places it among the *upajitis* (hybrids), and asserts that it is known as such, throughout India if the following passage has any meaning at all —

“इति अभिज्ञानमञ्जरी ४ अङ्के मन्त्राकारिणा लिखितस्य युक्त उपनामिभेव भारतवर्षिणी ज्ञेय ।”

5 In a comprehensive work on Sanskrit Prosody, to be presently alluded to, this stanza is placed among undescribed metres (p 165), of which there is a large collection from various poets. The first eighteen, including this one, are but examples of *आपविष्टुप्*, and it is strange that the author with his vast erudition did not recognise their true character.

6 The next extract is from a Bengali monthly periodical (साहित्ये चौमसानिष्ठ १९११) “‘मन्त्र’ शब्द पर्याय शब्दों के उदाहरण तथा अनेक छन्दों में एक प्रकार का उदाहरण है। এই উপনামের সহস্রাবধি শব্দকল্পিতের পরা পরা উদাহরণই প্রকৃতি পাশ্চ হইয়াছে। উহার নাম না পৰা, এই উপনামের সহস্রাবধি নামক এক শ্রেণীর মত আবারও বিশেষ ‘বিধানের যোগ।’” The writer of this passage is a very highly distinguished scholar of the Sanskrit College of Calcutta, a Master of Arts and a Premchand Roychand studentship holder. He now occupies a high position in the civil service. In him a western system of education has supplemented the eastern and imparted all its renovating spirit of original research but none of its corrupting influence, in destroying veneration for the ancient, or love of the archaic. He evidently means to let the reader of the passage, quoted above, infer, that vedic measures are regulated by *metre*. The fact however is quite otherwise. They take no cognisance of it, as will be shown in the sequel.

regarding the nature and character of these different groups of metres. He was a young man of extraordinary talent though. His very comprehensive work on Sanskrit Grammar, which consists of ten big octavo volumes, has the last one entirely devoted to metres (छन्दः). His premature death was a sad loss to the country. He had a marvellous capacity for learning a language, had entered the civil service through the door of open competition, and soon afterwards distinguished himself as a writer, by his versatile genius, wide range of scholarship, and indefatigable diligence. He eminently represented a certain modern school of scholars, who have completely emancipated themselves from old prejudice, and superstitious regard for the ancients.

8 Ancient works edited in modern times, even under the most favourable auspices, such as that of the Asiatic Society of Bengal, have not escaped untainted. The अग्निपुराणम् for instance, edited by an ex president of the Society and one of its most experienced and veteran editors, has the following reading of the very short 327th chapter

“इन्द्रो बह्वी मूलशैले पिङ्गलोत्त यथाक्रमम् ।

Corrected reading

सर्वादिमध्यान्तगणौ खौ हौ जौ सौ त्रिकौ यथा ॥१॥

सर्वादिमध्यान्तगणौ खौ भौ खौ ० ०

इन्द्रो गुरुर्वा पादाने पूर्वा योमाद विसर्गत ।

अनुभाराद विसर्गत ।

अनुभारादघनान् म्यान् जिह्वामूलोत्तमया ॥२॥

पूर्वा योमादाघनान् म्यान् ० ०

उपाधानीयतो दीर्घौ गुरुर्गौ नी ग्थाविह ।

उपाधा ० ० गुरुत्वम् ग्ताविह ।

बसन्तीष्टौ च चत्वारो वेदादिश्चादि लोपत ॥३॥”

च विष्णो ० ० खीकत ।

Every line of it, except the first, is tainted with errors of great gravity, as will appear from the corrections opposite to them. The same may be said almost, of all the *six* succeeding chapters, that are devoted to the exposition of chhandah, and are well known as a separate treatise under the designation of आग्नेयच्छन्दः सारः ।

9 As my object in this compilation is only to facilitate the study of this complicated subject, and to make the path of the student easier so far, I shall not take up any more space to point out the errors, or otherwise to criticise the work of others.

10 The initial division of Sanskrit measures is that into Vedic and Laukika “इन्द्रो विविधं वेदिकं लौकिकञ्च ।” Laukika has been rendered into English by the word classical. It means human, in contradistinction to Vedic which is अदौदहेय or superhuman. This seems, at first sight, to be a very singular mode of classification, and as our tendencies are either conservative or iconoclastic, we may attach too much, or too little importance to it. We may on every occasion cite

localities, and by various persons. The gifted authors were not hampered by any rules of Grammar or Rhetoric, Syntax or Prosody. The language was not so stereotyped then as it subsequently became. In the unbounded vigour of genius, and amidst the surrounding luxuriance of nature, they burst forth into expressions, sometimes so exquisite, as to be almost inimitable. There is no wonder then, that the vedas came to be regarded as an emanation from the Supreme Source of all things. But that very luxuriance made it well nigh impossible to bring it under general rules. Whatever scheme might be adopted, there would still remain some exceptions, that could not be included in it. To avoid this inconvenience the (इन्द्र सूक्तकारा) authors of the rules of versification devised an exceedingly plastic and variable numerical method. In it a single syllable is a द्वैवी गायत्री, be it a long or a short one, a couple of syllables are a द्वैवी उचिक्, three of them are a द्वैवी अतुष्टु and so on to an indefinite extent (vide table of vedic measures १२७ इन्द्र आसनात्ति)

14 Then again by the rules of निचृत् and मुक्तिक, स्वराट् and विराट् an addition of, or a diminution by, a syllable or two is quite legitimate. "कनाधिकेनेकेन निचृत्*मुक्तिञ्चो, दान्या विराट् स्वराणौ ।' पि० । * * * ' निचृदिकेन चर्चिता । मुक्तिकेनाधिकेन द्विकेना च विराट् भवेत् ॥ स्वराट् स्याद्द्विधायाधिक' अत्रिपुराणम् ३२८ अ०, २७, २८; Thus the little gaps in the numerical gradation is completely bridged over, and there could be no imaginable sentence or composition that would not fall under one or other of these measures. We must remember again that there was no restriction whatever, as to long or short syllables, nor any regulation of the pause or यति । "पादाक्षरानाम्" । इति शास्त्रीयशिक्षायाम् । २५० ६७० १ ।

15 This simple and elastic standard of vedic versification was a necessity of the circumstances, under which the verses at least a great majority of them, were composed. In those early days, the divine poets had the wildest license. For nothing in the name of Grammar or Rhetoric, or of dogmas of a similar description was in existence. There was no fetter to genius, nor any shackle to the imagination.

16 But of what earthly use, one may say, would a knowledge of metrical forms of this kind be? That it served a very important purpose, one would clearly understand by remembering that the vedas (श्रुति) came down orally from generation to generation and, as in verbal transmission, there is a great risk of interpolation in, or perversion of, the text, a knowledge of the (इन्द्र) measure served effectually to check this process. It registered the exact number of syllables in each verse (पाद्), and the number of verses (पादा) in each षड् or मन्त्र ।

17 It was, and is still, considered to be a necessary part of the proper

* निचृदिति सामग्रमित्त पाठोऽत्रोक्तमित्येते, निचृदिति अन्वय इत्येते ।

perusal of the vedas, to use a certain musical intonation. This mingling of music and poetry is a notable feature in the earlier stages of evolution in every language. Whatever may be the explanation of it, the fact is patent, that, in almost all languages the earlier poems have more or less the character of musical pieces. For those who are curious to know the reason why, here is a hypothesis which may be taken for what it is worth.

18 Poetry and music were born as twins in the womb of nature. The sisters grew up together in the same cradle, and had, at first, such an exact likeness, that it was hard to distinguish one from the other. They thus passed for one goddess, were worshipped in one name, and received a joint homage. The goddess is described as carrying a lyre and a book in her hands, dispelling the darkness of ignorance, (बीषाहस्ताम् अज्ञानविमिरापदाः शैतवीषाधरा सिद्धमर्षैश्चिन्दिता, अदिता मुनिभिः सर्वे अदिभिः सुयते सदा । “विद्ययाद्यात्मनेन सोमेव देवो सरस्वतीं ये चरन्ति ते सर्वा विद्यां ज्ञानम् ।” इति पद्मपुराणम् ।) and dispensing every description of knowledge to her votaries of different kinds, *siddhas* and *gandharvas*, *munis* and *rishis*. Again, “एकद्वीपे यज्ञसर्वा बीषाप्रसक्तधारिणी” इति बृहद्वैवर्ते बृहदारण्ये ३ अध्याये । मन्दकल्पद्रुमि पद्यम् । To this day, people worship but one Saraswati, as presiding over both music and literature, and science and art. The twin-character of the muses has not been as yet recognised by every one. They were fond of each other, and reluctant to part, until a rapid increase of family, and grown up children made it impossible for them to live comfortably together. Not liking to quarrel, they parted in peace, and each with her family, lived and prospered in a separate home. When subsequently the loving sisters met each other, their mutual greeting was most cordial and pathetic, and gave rise to those beautifully artistic productions, in which the musical harmony, and the poetic imagery are so melodious and captivating, that the minstrel finds it an easy task, in their recital, to move the audience to rapture.

19 With progressive development and culture, poetic composition became more and more methodical and homogeneous. The more irregular forms were gradually discarded, and slowly eliminated. Ultimately of the almost infinite number of vedic measures, only six held their ground in the *laukika*, namely, the *distichs* included between six and eleven syllables. “आदिष्टमापरादिम् ।” Preference was given to them, as they are among the most regular of the vedic metres. None of them is much in use however, except अनुष्टुप् । But the ground it alone covers in literature is so extensive as to more than compensate for the loss sustained by the rest.

20 In some compositions the succession of long and short syllables in consecutive lines might happen to be uniform, quite spontaneously, without any premeditation. Again, in others, successive lines might happen to bear a definite

relation in the time of their utterance. These two sorts would evidently be more sonorous and agreeable to the ear than less regular verses, and, in fact, the whole superstructure of *laukika metres* has been built upon this basis. The following are some vedic verses that closely resemble *laukika metres* —

- गायत्र्याम् । “इन्द्र शचीपतिर्वीनेन वीचित । दुष्यन्वी वृषावमम्रु मासहि ।”
 चतुष्टुभि, “गर्भंश्वेहि सिनीवाहि गर्भंश्वेहि मरुत्वति ।
 गर्भने शशिनी देवा वाचतां पुष्करस्रगौ ।” मन्त्रा० १ प्र० ४ ख० ७ ।
 “समस्तु विश्वे देवा समापी इदयानि नो ।
 सन्नातरिषा सन्नाता समुदेरी दधातु नो ।” मन्त्रा० १ प्र० १ ख० १५ ।
 “अन्नपाशेन मन्विता माचक्ष्वेथ पृथिवा ।
 वज्रानि सत्ययन्विना मनथ इदथ च ते ।” मन्त्रा० १ प्र० ३ ख० ८ ।
 विष्टुभि “मम व्रते त इदथ दधातु, * * * इहस्पतिस्ता निवृणक्तु ममम् ।” १ ख० २१ ।
 “इयं दुर्वावापरिवाचमाना, वरुणे पवित्र पुननी म आयात् ।” १ ख० २७ ।
 “माता रुद्राणां दुहित्वा वसूनी, स्वसादिदानामसतस्य मामि ।” १ प्र० ८ ख० १५ ।

21 The primary division of *laukika metres* into *जाति* and *उत्तम्* is based upon this distinction. One has a definite relation in the aggregate of *mātrās*, quite irrespective of the number or position of the syllables in the *paśā* or quadrants. The other takes into account, not only the number, but also the order of succession, of long and short syllables in successive quadrants.

22 *Mātra* has been rendered into English by the word quantity, and *सुब्र* and *गुरु*, by light and heavy respectively. A *सुब्र* syllable is one that takes twice as much time, in its utterance, as a *सुब्र*. Light and heavy are words relative more to weight than to duration. The terms *long* and *short* are preferable, as appropriately expressive of that idea, and not opposed to common usage. Quantity may do for *mātra*. But in rendering such expressions as *एकमात्रक*, *द्विमात्रक* and *त्रिमात्रक* which define *सुब्र*, *गुरु* and *द्वुव* respectively, a syllabic unit, and double and treble syllabic-units seem to be more handy.

23 Each of the two primary divisions may be again divided into three sub-classes the *jaṭis* (जातय), into *āryas* (आर्या), *baṭṭāyās* (वैताचीयानि) and *mātrāsamakās* (मात्रासमकादि), the *brittas* (उत्तानि), into even, semi-even and uneven (समसङ्केतम विषमसङ्केतम्).

24 In describing the nature and character of the different measures included under these groups, I have adopted a plan somewhat different from that of our books, viz, a larger use of signs and symbols, instead of mere words.

25 This has many advantages. First, a symbolic is an universal language. Second, the eye comes to our help and relieves the memory of much of its burden. Third, it expedites very much the process of finding out the measure of any given verse, so much so, that a novice, just commencing his study

of Sanskrit, may, with its help, come to a conclusion in five minutes, where it would take a very long time for his learned teacher with his classical habit of using mnemonic rules. That this is no exaggeration will appear from the following illustration.

26 Pingala describes eighty varieties in the *dryā* group. Later authors have not so fully gone into them, and have certainly added nothing towards their elucidation. In modern times the differentiation seems to have been altogether ignored, perhaps for want of a clear exposition.

27 The generic and specific characters of these varieties, embodied in the following definitions, are represented by graphic sketches in the sequel.

I The *ārya* metres are composed of syllabic groups of four mātrās, i. e. one or other of the following five combinations —(a)— —, (b) — — —, (c) — — —, (d) — — —, and (e) — — — — (“ल समुद्रा गण १”)

II An *ārya* proper (fig 1, १ वृद्धे) has, in its first half, seven *ganās* and a *semi-gana*, or thirty syllabic units (mātrās) altogether (“अथ षडश्याईम् १”)

III An odd *gana* i. e. 1st, 3rd, 5th, or 7th, should never be a (c) — — — (“अथायुङ् न च् १”)

IV The sixth *gana* must be either a (c) — — —, or an (e) — — — — (“षष्ठी ज् न्नी वा १”)

V The last half of the metre differs from the first, in the sixth *gana* alone, which is a single short syllable. Hence it has twenty seven syllabic units in all.

VI When both halves have the character of the first half of an *ārya* proper, the metre is called a *gītī*, (fig 1, ११ वृद्धे) (“आचार्यसमा गीति १”)

VII If both have the character of the second half of an *ārya* proper, it is an *upagītī* (fig 2, ११ वृद्धे) (“अस्तेनीपगीति १”)

VIII If the character of an *ārya* proper be reversed in the two halves, it is then called an *udgītī*, (fig 3, ११ वृद्धे) (“उत्कथिणीद्वीति १”)

IX When each half is composed of eight *ganās*, instead of seven and a half, i. e. of two and thirty mātrās instead of thirty the metre is called an *ārya-gītī* (fig 4, ११ वृद्धे) (“अष्टौ वसुगण आर्यागीति १”)

X When these different metres have, in each half, a pause after the third *gana* or twelve syllabic units, they are distinguished as *pathyā*. Of all *ārya* metres *pathyā* is the variety which is in most common usage. The pause is represented in the figures by the sign ( ) (“त्रिषु गणेषु पाद पथ्याये च १”)

XI If there be no pause after twelve mātrās, in either or both halves, the metre is a *tipulā*. (“त्रिपुलाया १”)

XII When the second and fourth *ganās*, in either or both halves, are amphibrāchs (c) $\cup\text{---}\cup$, and are each of them preceded and followed by a long syllable, the measure is a *chapala*, $\circ\ \cup\text{---}\cup$, $\cup\text{---}\cup$, --- , $\cup\text{---}\cup$, $\text{---}\ \circ\ \circ$

(“चपला द्वितीयचतुर्थी मध्ये जी ।”)

28 Thus with the sign of a pause ( ) after 3 *ganās* in both halves, the five figures, indicated above, represent the five pathya' varieties of the five *a'rya'* families. With the sign, in the second half alone, each of them would be an *a'dvipula'* (आद्विपुला) of its own family, in the first half alone, an *antya'vipula'* (अन्वविपुला). Without the sign in either half, they would be all *maha'vipula's* of their own name (महाविपुलाः). Thus we get a score of *a'rya'* forms.

29 By bringing the other variation (*chapala*) to bear upon them, we get three scores more. When it affects the first half alone, the metre is a *mukhacha'pala'* (मुखचपला), when the second alone, it is a *jaghanachapala'* (जघनचपला), when both are affected, it is a *maha'chapala'* (महाचपला). Here is a graphic delineation then of the eighty varieties of *a'rya's*, described by Pingala and his commentator Halayudha. (एकैव भवति पथा इत्यादि षडष्टे द्रष्टव्यम् ।)

30 The great commentator Haláyudha brings together all the *laukika* measures under three principal heads, *ganachhandah*, *ma'tra'chhandah* and *aksharachhandah*, गणच्छन्दो मात्रच्छन्दोऽक्षरच्छन्दः. The last is also known as *vrittam* (वृत्तम्). Metres, composed of syllabic groups of four units, come under his first head. They are the *aryas*. His second group comprises *vaitaliyas* and *mātrasamakās*. The third consists of the measures, that are regulated by the number of syllables in the different *pa'da* or quadrants.

31 Later authors (उत्तरवाकर, इन्दीमहरी &c) describe Haláyudha's first and second classes together under one designation, as *jati* or *Mātrachhandah*.

32 But these different authors agree with each other in the arrangement of the *vrittās*. They are the direct lineal descendants of vedic metres, and in the nomenclature of the more polished groups of this class, namely the even metres (समवृत्तानि), their ancestral generic names have been retained. Thus *gayatri*, *anushtup*, *pankti* (गायत्री, अनुष्टुप, फड्कि &c.) are simply derivative names from the vedic, and, in the *laukika*, they signify no more than the number of syllables in a quadrant, *gayatri* meaning six, *ushnik* seven, *anushtup* eight &c.

33 This arrangement has no doubt the advantage of a ready reference of particular metres to definite groups, which renders the task of finding out the measure of a verse easier so far. But otherwise the classification is not free from objection.

34 Certainly it does not bring together measures that are closely allied to one another, but very often parts them far asunder. Take for instance the metres

described in ten simple classes (सुहा वर्ग) in the fourth part (चतुर्थोऽङ्क) of this book. They are, in each group, so closely allied, that it is hard to distinguish one from another, except by counting the number of syllables in a quadrant. The measures, there grouped together, are, in the orthodox system placed each in a different chapter, and wide apart from one another. On the other hand it, more frequently than otherwise, puts most heterogeneous forms side by side. It altogether ignores the relationship between the *vrittas* and the *ma tra chhandahs*. It aims at an exhaustive enumeration of particular metres rather than a comprehensive survey of generalised classes. It resembles the Horticulturist's assortment of beautiful and rare plants, rather than the Botanists' methodical study of the Vegetable Kingdom. It invariably leaves behind a remaining mass of indefinite and chaotic elements. The nomenclature too is both redundant and defective. Sometimes very different metres are called by one and the same name, at other times a single metrical form has more than one name given to it, by the same author, without even a hint of its being anywhere described by another name. Difference in the pause is in some cases a valid ground for a plural nomenclature, but not in all. It entails much waste of valuable time and energy on the part of the diligent student, and, as a necessary consequence, leads eventually to a neglect in the study of the subject itself.

35 There is a germ of classification in accordance with natural affinities in the older authors. Pingala enunciates with great felicity a couple of aphorisms as generic definitions (स्थिति समानौ स्थिति प्रमाणी) for what, in the classical literature of the West, would be called Trochaic and Iambic measures respectively, consisting of alternate long and short syllables, the long taking precedence in the one, and the short in the other. But instead of carrying this analysis any further, he jumbled together all the remaining measures into one heterogeneous conglomeration, which he christened as *vidnam* (विताननम्). Though the illustrative examples in the commentary are all of eight syllables the author evidently

---

*The attempt is always futile. It gives rise to frequent contradictions and calls forth many an expression of apology from the authors. Haláyudha thus begins the description of particular *samavrittas* in the 6th chapter —

“ न पर्यन्तोऽस्ति इतानां प्रसारणव्यवधिर्धो । पूर्वाभार्यक्त उच्यते किञ्चिदिहोच्यते ॥”

The eighth chapter (अष्टमोऽध्याय) starts with the *sūtram* अवावुक्तवाद्या. Then follows a description of eighteen individual metres placed in the same groups defined and explained in as much detail and illustrated with examples exactly in the same way, as in his two preceding chapters. They are explicitly called *gāthās* or the underbed nevertheless. At the end of the 8th chapter again there is left in the lumber room of *gāthās* an indefinite and innumerable remainder “ एवमादीनि इतानि कीदृश प्रसारितु मदाकविप्रयोरेषु न दृश्यन्ते । विज्ञेयप्रभाषागतानि शास्त्रकारेण नामनिर्देशं कृत्वा भोजानि, तानि वाद्या मयेन वक्ष्यन्ते ।”

meant the definitions as of general application to a definite succession of syllables of different duration, irrespective of their number in a quadrant. For in his *Pra-kṛita* treatise, he has given a separate name (मञ्जिका) to a trochaic metre of eight syllables (*vide infra* ६४ पृष्ठे), and in his Sanskrit treatise (भूषण्य) there is another octosyllabic, described in the name of *chitrapadā* (चित्रपदा), which has been indicated by his commentator Halāyudha in an unmistakable language, as one out of many forms of the conglomerate *viśānam* (*vide infra* ५८ पृष्ठे १५ पङ्क्ति), moreover the selfsame word is used both in the general definition of a trochee, as well as in that of one of twenty syllables to which a separate name is given of course (स्मिति इत्यम्) Subsequent writers do not seem to comprehend even the object and scope of this generalisation as they have restricted the class names, *samāns*, *pramāns* and *viśānam* to metres of eight syllables only, and many of them quite unconsciously adopt also the particular octosyllabic names, as if they were meant for measures different from one another.

36 This principle of classification has been extended, in the fourth part of this book, to a wider range. The even metres (समवृत्तानि) are there divided into eleven groups, ten simple, and one mixed. Of the simple classes, two *samāns* and *pramāns* have been explained in the last paragraph. One, Spēndee of the West, consists of long syllables only, another, of short alone, and includes both Pyrrhic and Tribrāch, three others consist, each, of one long and two short syllables, in different orders of succession, and correspond to Ānapēst (— — —), Āmphibrāch (— — —) and Dāctyl (— — —), and the remaining three consist of the three permutations of one short and two long syllables (— — —, — — —, — — —) and appear to have no analogues in western literature. In the conformation of the mixed group, two uniformities seem to play an important part, namely, Combination and Equivalent Substitution.

37 By Combination is here meant a juxtaposition of syllabic groups of different denominations, instead of a mere repetition of one or other of them, as happens in the groups of metres described in the last para. The following measures may be adduced to illustrate this —

(1) अद्वुद्धि, वृद्ध = 6(—) + 2(—), (2) कमल = 5(—) + (— — —), (3) उद्वहा, भुजगमिषुद्धा = 6(—) + 3(—), (4) कमला = 8(—) + (—), (5) विद्वन्नि, उवा = 8(—) + 3(—), (6) अतिजगन्ना, अक्षी = 8(—) + (— — —) + 2(—), गौरी = 11(—) + 2(—), (7) मर्कट्याम्, सुपविशम् = 12(—) + 2(—), (8) अक्षपदम् = (—) + 12(—) + (—), (9) अतिमर्कट्याम् अन्दावर्णा माला and मन्दिगुणिकरः = 14(—) + (—)

38 By Equivalent Substitution is meant an interchange of syllables, or of groups of syllables, of equal value in units of time. One long may, for instance, be replaced by two short syllables, or *vice versa*. One of the sylla

hic groups of four units (चतुष्कलमया) may replace another, and so may those of five units (पञ्चकलमया). An interchange may take place also in their order of succession, i. e. by mutual transposition. The following may be advanced, in the elucidation of this principle — A quadrant of तीटकम् consists of four ānapestic feet. In सोटनकम् the two short syllables of its first foot are replaced by a long one, and in सुवना, of the third foot also. In दीषकम् there is a long syllable in the place of two short ones in the last foot, and three Dactylics in lieu of its other three ānapestic feet. By changing the two short syllables of the 2nd dactylic of दीषकम् for a long one, we get चम्पकमाला, if the long syllable of its 1st dactylic be replaced by two short ones, we get वामरसम्, if the two short ones of its second be replaced by a long one, and the long one of its third by two short ones, we get कुट्टमलदनी. If its first long syllable be replaced by two short, and the two short ones of its second foot by a long one, we get अमवसिता, and so on.

39 These natural groups include not only the *vrsttas*, but the *mātrāchhandahs* too. The abrupt separation of the artificial divisions disappear, and their mutual correlation and family affinities come more and more *en evidence*. It would appear then, that there is no radical difference in the essential principle of harmony, that one class gradually merges into another, and that many a measure may, with equal propriety, be grouped with the *vrsttas* as much as with the *mātrāchhandahs*. Besides it would be possible then to explain the structure of many an irregular form of versification, met with in literature, that have now apparently no place in any of the classes or divisions of our metrical authors. A number of these anomalous forms have been grouped together in a separate chapter (४४) of the 1st part of this book, characterised with definitions, and illustrated by examples, culled from the Mahābhāratam, the Bhāgavatam and the Gita Govinda of Jayadeva. A few more from the Bhāgavatam are explained by the principle of equivalent substitution in pp 115 and 116.

40 A little more analysis of any of these irregular forms will throw further light on the subject, and enable us to recognise, in their component parts, many an old acquaintance of the *vrsttum* as well as of the *mātrāchhandahs* class. The following from Jayadeva for instance —

- (क) “प्रलयपयोभिजले प्लुतवानसि वेदम् । विहितवद्विजपरितमल्लेदम् ॥ १ ॥ (ख)
 ,, चित्तिरतिविपुलतरि तव दिठति पठे । धरविधरपकियचक्रगरिठे ॥ २ ॥ ,,
 ,, वयति दमनशिखरे धरथी तव लया । शशिनि कलङ्ककलिव निमया ॥ ३ ॥ ,,
 ,, तव करकमलसरे मखमदभुतमयाम् । दलितद्विरव्यकगिपु तनुभङ्गम् ॥ ४ ॥ ,,
 ,, हल्लयसि विजमये बलिमदभुतवानसः । पदमखनीरलनितमनयावत ॥ ५ ॥ ,,
 ,, अन्नियदधिवमय जगदपगतपापम् । अययसि ययसि शमितभवातापम् ॥ ६ ॥ ,,

- (क) वितरसि दिवु रपे दिवपतिकमनीयम् । दशमुसुभौत्रितिसि रमथीयम् ॥ ७ ॥ (ख)
 " वदसि वपुषि विशदे वसन नलदामम् । हल्लहतिभौतिभित्तियमुनामम् ॥ ८ ॥
 " निन्दसि यन्नविषेरहृष्ट भुविजातम् । सद्दपद्ददपदार्थीगपद्दघातम् ॥ ९ ॥
 " खेच्छनिवद्विनवने कलपसि करवालम् । धूमकेतुमिव किमपि करात्रम् ॥ १० ॥
 " श्रीनयदेवकवरिदमुदिवमुदारम् । मयु यमद सुष्ठद मयमारम् ॥ ११ ॥ १८० ॥

Is this *aria* of Jayadēva a metrical composition, or is it not? The sweetness of its cadence, and the regularity of its periods would at once indicate its place there, perhaps not an obscure one either. But where is it to be placed? It is not a *नमः*, neither an *अद्वयम्*, nor a *विषयम्*, for it has no syllabic uniformity whatever, either in number, or in uniform sequence. Is it a *कृति*? It is not an *आश्रय* of any kind, neither a *वैतालीयम्*, nor any of its varieties. It cannot be classed with any of the *मात्रासमकानि*. Thus then it is excluded one by one from all the groups of measures, described in books. But still the ear would demur to keep it out of the pale of metrical literature. Its metrical character may however be defined thus: twenty *mātras* in the 1st half, with a *cæsural* pause after the 10th, besides the terminal, and sixteen in the 2nd half. There is a *rhythmic* harmony also in all the stanzas. It would thus be an additional *मात्राच्छन्दः*, and has been so described in (१९ पृष्ठ) this book. Again of the 1st halves (क), 'नगदपगतपाप' (६), 'दिवपतिकमनीय' (७), 'कलपसि करवाल' (१०), and 'ददमुदिवमुदारम्' (११) are *अनुष्टुभि* *त्रयः*, and 'चित्तिरतिविपुन्दर' (१), 'वदसि दशमत्रियरे' (२), 'नव कर कमलर' (३), and 'वदसि वपुषि विशदे' (८), are *ह्रस्वा* *समन्ता* (*ends ante para 37*). The 2nd halves (ख) are all *mātrāsamakās* of one kind or other, with the exception of the 10th which differs from them by a shade: moreover १, २, ७ and ११ are *नगत्या* *तामरम्* (*vide ante para 38*) ३ is *अतिजगत्या* *चण्डी*, and ६ is *शकत्या* *सुपविदम्* (*para 37*). It would be easy enough to carry this analysis still further, and to show, in the structure of the verses, a composition or juxtaposition of single, double, or treble syllabic groups, variously transformed by substitution of equivalent syllables, as enunciated in *paras 37 and 38*.

41 It does not appear that, there has been any real progress in the study of metrical forms, since the days of Pingala. Recent authors seem to have devoted their attention entirely to a description or definition of their characters in compact mnemonic verses, and modern scholars have to spend a deal of time and energy in committing these to memory. The nice little book *श्रुतवाच*, ascribed to Kaṇḍiśa has many advantages in this respect, and is very generally resorted to: it is very problematical, however, if such an imperfect and defective rudimentary work had ever issued from the immortal pen of the Greatest of Poets. It is evident on the other hand that much of what was known in the age of Pingala has been subsequently misunderstood, or not understood by many of his successors. This has occurred, for instance, in some processes of calcula-

tion, as will appear from the examples given below Pingala brought Arithmetical rules, akin to the laws of Variation and Permutation, Combination and Progression, to bear upon the subject Later authors, as a rule, pass over this portion perhaps from a deficiency in their knowledge of Arithmetic It is of a piece with the general decline of Society, observable in the past history of our country, in most departments of Knowledge and Art

42 To calculate the possible number of even metres (समवृत्तानि) in a group, with a given number of syllables in a quadrant, is simply to find out their Permutations and Variations The Variations throughout are two only—long and short in the present case, and their Permutations fall into a Geometrical Series For it is evident that, of Mono syllabic measures, there cannot possibly be more than two, one a long, and the other a short syllable, and that Dissyllabics cannot exceed four, both long in one, both short in another, a long and a short and a short and a long in the other two It may be shown in a similar way, that a trisyllabic group cannot have more than eight forms The series goes on increasing at each stage by a multiple of two, and could be thus formulated a group of m syllables has 2^m for its limit of even metres

43 The method of Pingala is substantially the same Here are his aphorisms —

1	“द्विकौ ग्लौ ।”	1	ग	} monosyllabics	arc
		2	ख		
2	“मिश्रौ च ।”	ग	} = {	1	गग
		ख		2	खग
3	“पृथग्ग्लौ मिश्राः ।”	ग		3	गख
		ख		4	खख
4	“वसवस्त्रिकाः ।”				Dys syllabics are four = 2^2

“तेन षोडशचतुस्का द्वात्रिंशत्-
पञ्चका भवन्ति । एवं चतु पष्टि-
गोयत्रोसमहृत्तानि सर्वेगुरुलघु-
द्यस्तानि भवन्ति । द्विगुणोत्तर
सुष्णिगादीनामेकैकाक्षराधिक्याद्वि-
स्त्रष्टार्यमिदं सूत्रम् ।” इ० ।

गग	} = {	1	गगग
खग		2	खगग
गख		3	गखग
खख		4	खखग
गग		5	गगख
खग		6	खगख
गख		7	गखख
खख		8	खखख
			Trisyl labics are eight = 2^3

In a similar way, Tetrasyllabics are sixteen = 2^4 , Penta-syllabics two and thirty = 2^5 , Hexasyllabics (षाडशी, sixty-four = 2^6 , Septasyllabics (सप्तशु), 128 = 2^7 , and so on.

44 The semi-even (षड्विंशत) are those in which alternate quadrants (पारा) are alike, but the odds differ from the even, uneven (विषम) those in which the quadrants are all dissimilar. Combinations of even metres, taken two at a time, would give the number of semi-even. The aphorisms of Pingala are "सम सावृत्तल कृतमर्द्धसमम् विषमञ्च, राग्नुनम् ।" Transformed into a modern formula, it would be, in a group of m syllables, the limit of semi-even metres is, $(2^m)^2 - 2^{2m} = 2^{2m} - 2^{2m}$, of uneven, $(2^{2m})^2 - 2^{2m} = 2^{4m} - 2^{2m}$.

45 The same method is applicable to other cases, as for instance in the calculation of the possible number of hybrids (उपजातयः), and of the varieties in each of the *Áryá* families. The hybrids are analogous to the semi-even and uneven metres of a monosyllabic group, in as much as the variation affects a single syllable, the first, others remaining constant. Thus the limit of semi even hybrids is $2^2 - 2$, or $4 - 2 = 2$, of uneven $2^4 - 2^2$, or $16 - 4 = 12$ altogether $12 + 2 = 14$. The two halves in each of the *arya'* families, when affected by one variation (पञ्च) give four varieties, $4 = 2^2$, a second variation (षड्वा), superadded to this evolves sixteen, $(2^2)^2 = 4^2 = 16$ altogether in the five families, $16 \times 5 = 80$.

46 Two other processes of Pingala may be taken together, *vir*, (a) "नष्टवृत्तपरिज्ञानार्थम्" *s e* to find out the form of versification that would correspond to a given number in the series (प्रसार), and (b) "वृत्तसङ्ख्यापरिज्ञानार्थम्" *s e* to allocate a given form of versification in its proper place in the series. From para 43 (*ante*) it is evident that, the 1st syllable in odd numbers of the series is always long, but short in even numbers, that the 2nd syllable in odd couples is long, in even short, that the 3rd syllable in odd quadruple groups is always long but short in even ones, that similarly the 4th syllable would be long in odd groups taken eight at a time, but short in even groups and so on. From this clue it would be easy enough to work out both the operations (a and b) of Pingala. His formulæ, somewhat different however, are enunciated in the aphorisms, "सङ्घे। सैके ग्। प्रतिश्लोमसुच दिक्वाद्यम्। ततोऽधिक जज्ञात। विरञ्जे। स्ये मयम्। दि ग्ने। तावदङ्गे नङ्घितम्।"

47 Some classical poets were not satisfied with the rhythm of *Samavrittas* even, which are at the best, but excellent forms of blank verse. They topped it over with various kinds of rhyme, which in Sanskrit goes by the name of *Yamaka*. There are some really good poems in it, such as ननादयकाव्य, चक्रवेरकृत यमककाव्यम्, अमरमृतके २४, ६९, भृगुहरी मद्राज्यवके ०, ४, ११, नीतिमृतके ८, ११, २२, ३०, शङ्कराचार्यस्य मोक्षमुद्गर and आनन्दलक्ष्मी ८८, ९२, ९३, १०१, १०३. धर्मदासकृते विदग्धमुखमण्डने प्रथमे परिच्छेदे ५, १०, जयदेवकृती गीतगीविन्द, चौरपद्याशिका, भारतचन्द्रकृत नायाष्टकम्, alternate rhyme विदग्धमुखमण्डने प्र० व० १, last three quadrants rhyme in तवैव परिच्छेदे ०।

48 Ingenuity in the art of metrical composition has been displayed by

some poets in the various forms of विश्वाम्बु, to an extent, that has never been approached, perhaps, in any other language For instance, a poem of 36 stanzas (रामकृष्णकृतं विश्वाम्बुकाव्यम्) each to read exactly the same from right to left, as from left to right, is a marvellous feat indeed This is not the limit of their skill, however The following stanzas read the same in every direction, from right to left, as left to right, and from top to bottom, and back again, some in diagonals and some zigzag as well (भारती १५३०-१५। माघे च १२३०-१०, १८, ७२, ३१।)

“दे वा का नि नि का वा दे
वा हि का स्व स्व का हि वा ।
का कारे भ भ रे का का
नि स्व भ व्य व्य म स्व नि ॥”
“सा खे ना ग म ना र स्त्री
र खे ना सी द ना र ता ।
ता र ना द ज ना म त्त
धी र ना ग म ना म या ॥”

“स का र ना ना र का म
का य मा द द सा य का ।
र सा ह वा वा ह सा र
ना द वा द द वा द ना ॥”
“श भी क म ति के ने हे
भी ता न न्द स्य ना श ने ।
क न त्त काम से ना के
म न्द काम क म स्य ति ॥”

“प्र ह त्ते विक स ह्वा नं सा ध ने ऽप्य वि पा दि भिः ।

ध ह पे विक स ह्वा न यु ध मा प्य वि पा णि भिः ॥”

49 Modern Indian Vernaculars have borrowed their metrical types from Classical Sanskrit, and have altered and adapted them, each according to its capacity, and to the genius of its authors Rhyme has been adopted in Bengali, and very much amplified The equisyllabic character of the several verses in a stanza has been also preserved in most of its measures In this there is great resemblance to the Vedic *drshas*, in as much as there is no restriction of long and short in either the Vedic or the Bengali measures The latter rhyme, however, while the former do not Blank verse was ushered into existence in the Bengali language by the late M M S Datta in a very attractive style, but it has not as yet thrived very well

50 The uniform sequence of syllables of like quantity—the very essence of *samavritam*—was successfully introduced into Bengali by Bha ratachandra, in a few beautiful specimens, such as भुजङ्गप्रयात, लीटर्क and नृक्षम The following examples, one of each, are taken from his *chef d'œuvre*, *Annadāmgala*

“सहस्रे सहस्रे चले छुट घना । छहकार ईक उडे सर्वांश ।
चले तैरवा तैरवी नलि छुनी । महाकाल बैताल ताल विशुद्धी ।
चले डाकिनी योगिनी घोर नेपे । चले शशिबी पेशिनी मूढ केषे ।

The last is more Sanskrit than Bengali. All of them have the characteristics of the Sanskrit metres, and, in addition to this, they rhyme like the ordinary Bengali measure, called *Payāra*. It may be observed also, that all the three measures are formed of multiples of simple syllabic combinations, & they fall into one or other of the ten simple groups (दश वर्ग) mentioned before (para 36). The capacity of the Bengali language however has not as yet developed to such an extent, as to admit of the infinite changes of inflexion, affixes and prefixes, by which mainly the uniform sequence of long and short syllables is brought about in the Sanskrit, in such a variety. Our *payāra* and *tripadī* have their prototypes in the *yamakakāvyam* of the Sanskrit poets, which they resemble in rhyming and equisyllabic characters, but not in the sequence of syllables of like quantity.

ERRATA ET CORRIGENDA

- ११ पृष्ठे ११ पङ्क्तौ, for पुनरन्येभिर्मन्त्र, read पुनरन्यै वैद्वेष प्राकृतपञ्चमदुहय मित्र ।
 २६ " १२ पङ्क्तिषु, for नापानश् इत्यादि, read वैद्वेषप्राकृतपञ्चे च,
 "जे अग्निश्च महावाहिनेव राउ, उद्वेग इव कसु कसु पमाउ ।
 गुह्य विद्वेष विद्वेष जिषु दुग्ध, तावत्स परकम कीड दुग्ध ॥"
 १३ पृष्ठे ११ पङ्क्तौ, for बीषव्यम्, read बीदव्यम् ।
 २० " अन्ते add " इ० ।
 ४६ " १२ पङ्क्तौ, for बीषव्यानि, read बीदव्यानि ।
 ६६ " १२ " for चरिष, read चरिष ।

पारिभाषिकशब्दाः ।

— 01 —

१ । संख्यावाचकाः । (सस्त्रुते प्राक्तते च) ।

त्रिसंख्या	त्रिंशती ।
चतुरसंख्या	समुद्र, वेद युग, अर्थ अर्थि ।
पञ्चन्	इन्द्रियाणि, भूतानि, शर, खम्, इधु, अलि ।
षष्	ऋतु, रस, तर्क गुह्यवत्तम् ।
सप्तन्	श्वरा, ऋषि वर्णा गीवाणि अथा, लीक ।
अष्टन्	वसु, गायत्री, करी, फणी ।
नवन्	यद्, रभ्याणि, ख जिद्रम् ।
दशन्	दिक, विराट् अड ।
एकादशन्,	रुद्रा, विष्टम् ।
द्वादशन्	आदित्या अयती, मास, इन ।
त्रयोदशन्	मनु, भुवनम् ।

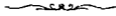
२ । मात्रावाचकाः । (प्राक्तते) ।

मात्रा	कला ।
गुरु	चामरं, द्वार मणिगुण वलय कङ्कणम् ।
लघु	मय, शर, मल्य, अर्गल, काङ्कल सद् ।
गुरुद्वयं	कण, कुनीपुत्र ।
लघुद्वयं	सुप्रिय ।
गुरुलघु	गुरुम् ।
लघुगुरु	गुरुर, अत्र ।

३ । गणवाचकाः । (प्राक्तते) ।

चतुर्भुवन	विप, विजवर ।
पञ्चसुवन	पापगण ।
अगण	भूपति, पयोधर, पदानिक ।
रगण	योधगण, कीदृज, सुपण ।
भगण	अरय ।
मगण	आभावतार ।
सगण	इस, अरतल ।
नगण	शरगण ।

छन्दःसारसंग्रहः ।

तुङ्गाभ्रपतिता भ्रापो निम्नखातगता अपि ।
प्रयोजनानुसारेण ददत्वखिलमङ्गलम् ॥१॥
किमावय्यं कदाचित्तु सुप्रतिष्ठजनस्य च ।
महोपदेशवाचोहि चर्थैरन्नघमेन वा ॥२॥
इमामाशामुपायित्य छन्दःसङ्गलनव्रतम् ।
चरितुं चेष्टते मूढो घोषः श्रीचन्द्रमोहनः ॥३॥
“वागर्थ्याविवममृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥”

सम्यगवदन् कान्तिदामः, ‘वागर्थ्याविवममृक्तौ पार्वतीपरमेश्वरौ’ इति ।
यथा पार्वतीपरमेश्वरौ नित्यसहवर्तिनी, तथा शब्दार्थावपि । तथापि
शाक्तः शक्तिमेवोपास्ते, शैवः शिवञ्च । एवं काव्येऽपि शब्दार्थयोर्गुण-
दोषादीनां प्रथक् समालोचना युज्यते ।

अनुप्रासयमकादयः शब्दालङ्कारा गद्ये पद्ये च प्रयोक्तव्याः, इयेऽपि
तुल्यशोभाजनकत्वात् । छन्दसु पद्यस्य विशेषलक्षणम् । छन्दसि हि काल-
परिमितान्येव वर्णानि प्रयुज्यन्ते । नैवं गद्ये ।

अर्थगुणेषु प्रसादो हि मुख्यः । यदि वाक्यायं पाठकाः सम्यक् नोपल-
भेरन्, तदा ग्रन्थकारस्य प्रयासो व्यर्थः स्यात् । नहि तेषु पाठकानां चित्ता-
कर्षणं न्यूनम् । पाठकानां चित्ताभिनिवेशं विना लेखकस्योद्देश्यं न सिध्यति ।
रचनाप्रभाविण यदि पाठकानां मनः समाकृष्टं स्यात्, तर्देव लेखकप्रयत्नस्य
मुख्योद्देश्यसाधनं भवेत् ।

सामान्यत किमुद्दिश्य लेखका प्रवर्तन्ते ? पाठकानां चित्तविनोदनं मन समुन्नतिसाधनं वा तदुभयं वेति ।

मनोऽनुरञ्जनं मन समुन्नतिसाधनादीनां निदानभूता बहवो गुणा काव्ये स्वल्पाधिकपरिमाणा दृश्यन्ते । तेषामन्यतमोगुणं चित्रप्रकाशं । पाठकानां चित्तपटे लेखको यच्चित्रं प्रकटयति, तत् यावत्परिमितं परिस्फुटमाकर्षकञ्च भवेत्, तावन्मितमेव लिपिं स्थापयि फलं निष्पद्यते । तस्मिञ्चित्रे यदि प्रकृते किञ्चन गूढरहस्यं निहितं स्यात्, कस्यचिन्नीतिवाक्यस्य जीवन्मूर्तिर्वा दृश्येत, तर्हि नूनं पाठकानां चित्तोत्कर्षसाधनं सम्भाव्यते । तत्र यदा मनोहरं किञ्चन दृश्यमङ्कितं स्यात्, तदा कथं न पाठकानां चित्तविनोदनं भवेत् । चित्रकरस्तूलिकया वर्णकैश्च यथा पटं रञ्जयति, तथैव कवि कल्पनया नानाविधै रसैश्च स्वकृतं काव्यं भूषयति । पटाङ्कितचित्रस्य चिरोद्भासाय यथा तैलमिश्रितो वर्णकः प्रयुज्यते, तथैव सुललितं छन्दं काव्यस्येति शम् ।

छन्द परिज्ञानप्रयोजने इदं श्रुतिवचनम् ।—

‘यो ह वा अविदिताप्येच्छन्दोदैवतविनियोगेन ब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति, वाध्यापयति वा, स स्वाणुं वर्च्छति, गर्त्तं वा पद्यते प्र वा मीयते पापीयान् भवति, यातयामान्यस्य च्छन्दासि भवन्त्यथ यो मन्त्रे मन्त्रे वेदं मर्त्स्वमायुरेति श्रेयान् भवत्ययातयामान्यस्य च्छन्दासि भवन्ति, तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात् ।’ इत्याप्येयब्राह्मणम् । १ प्र० १ ।

प्रथमोऽंशः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

परिभाषा ।

अथोक्तपद्यमद्वैतः ।

१ । पिङ्गलच्छन्दःसूत्रम्	...	...	पि० इति सङ्केतः ।
२ । पिङ्गलस्य प्राकृतच्छन्दोपन्यः	...	...	प्रा० ।
३ । इन्द्रायुधकृता मृतसञ्जीवन्याख्या वृत्तिः			इ० ।
४ । कालिदासविरचितः श्रुतबोधः	...	...	श्रु० ।
५ । केदारभट्टविरचितं उत्तररत्नाकरम्	...	...	के० ।
६ । नारायणभट्टकृता तट्टोका	...	...	ना० ।
७ । उत्तररत्नाकर-परिशिष्टम्	...	...	परि० ।
८ । गङ्गादाससूरिविरचिता छन्दोमञ्जरी			ग० ।

“१ । धी श्रौ स्त्री म् ।	२ । व रा सा य् ।
३ । का गु हा र् ।	४ । व मु धा स् ।
५ । सा ते क्त त् ।	६ । क दा स ज् ।
७ । किं व द भ् ।	८ । न ह स न् ।
९ । गृ ल् ।	१० । गन्ते ।
११ । ध्रादिपरः ।	१२ । हे ।
१३ । लौ सः ।” इति पि० ।	

* प्रथमाह-श्रुतायां व्याख्या पद्यमपुत्रे साहित्यिक-रंखायु संख्यायुसरिष इत्याद्या, अथ इत्यायुष इतिराजसमादिरीहता ।

“८ । गृह्यहणं ऋस्वैकाक्षरोपलक्षणार्थम् । तस्य नकारसंज्ञा भवति । लशब्दस्य लघुवाचकः । तेन ऋस्वमक्षरं लघुमञ्जं भवतीत्यर्थः सम्प्रदाये ।

१० । ऋसाक्षरस्य पादान्ते वर्त्तमानस्य गुरुसंज्ञातिदिश्यते ग् इति प्रथमाक्षरप्रतीकेन गुरुशब्दस्य ग्रहणम् ।

११ । व्यञ्जनसंयोगात् पूर्वस्य ऋस्वस्य अनुस्वारविसर्जनीयजिह्वा-मूलीयोपध्मानीयेभ्यश्च गुरुसंज्ञातिदिश्यते ।

१२ । हिमात्रस्य दीर्घस्य गकारमञ्जा क्रियते ।

१३ । स गकारो हिमात्रो हौ लघू क्त्वा गणनीयः ।” इति ह० ।

१४ । “लः समुद्रा गणः । १५ । गौ गन्तमध्यादि-
र्लक्ष्य ।” पि० ।

“१४ । चतुर्णां लकाराणां गणः इत्येषा संज्ञा विधीयते ।

“१५ । स हि गणः कदाचिद् गुरुहयेन भवति, कदाचिदन्येनैकेन गुरुणा, कदाचिन्मध्यमेन, कदाचिदाद्येन, कदाचिच्चतुर्भिर्लघुभिः ।” ह० ।

२ । “म्यरस्तजभगैर्लान्तेरेभिर्दशभिरक्षरैः ।

समग्रं वाङ्मयं व्याप्तं तैलोक्यमिव विष्णुना ॥

सर्वगो भो मुखान्तर्लो यरायन्तगली सती ।

मध्यादी ज्भौ त्रिलो नोऽष्टौ भवन्त्यत्र गणास्तिकाः ॥

* * * *

ज्ञेयाः सर्वान्तमध्यादिगुरवोऽत्र चतुष्कला ।

गणायतुर्नघूपेताः पश्चार्थादिषु संस्थिताः ।

सानुस्वारो विमर्गान्तो दीर्घो यत्परस्य यः ।

वा पादान्ते त्वमौ गुरुज्ञेयोऽन्यो मात्रिको लघुः ।” के० ।

३ । “संयुक्ताद्यं दीर्घं सानुस्वारं विसर्गसंमितम् ।
विज्ञेयमक्षरं गुरु पादान्तस्य विकल्पेन ।
एकमात्रो भवेदध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ।
त्रिमात्रस्तु भ्रुतो ज्ञेयो व्यञ्जनञ्चार्द्धमात्रकम् ॥” यु० ।

४ । “मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो भाट्टिगुरुः पुनरादिलघुर्य ।
जो गुरुमध्यगतो र लमध्यः सोऽन्तगुरुः कयितोऽन्तलघुस्तः ॥
गुरुरेको गकारस्य लकारो लघुरेककः ।
क्रमेण चैषां रेखाभिः संख्यानं दर्शयति यथा ॥” ग० ।

५ । अत्रोक्ताः संज्ञा रेखाभिर्दृग्गिताः ।—

गृ = ङस्वः = ल = ॐ, एकमात्रक । ग् = गुरुः = लौ = —, द्विमात्रकः ।

१ । म् = — — —

२ । य् = ॐ — —

३ । र् = — ॐ —

४ । स् = ॐ ॐ —

५ । त् = — — ॐ

६ । ज् = ॐ — ॐ

७ । भ् = — ॐ ॐ

८ । न् = ॐ ॐ ॐ

एतेऽष्टौ गणास्त्रिकाः ।

१५ । गौ = — —, गन्त = स = ॐ ॐ —, रमध्य = ज = ॐ — ॐ,
गादि = भ = — ॐ ॐ, ला = लौ = ॐ ॐ ॐ ॐ ।

एते पञ्चकायतुष्कला गणाः ।

यतिः = विच्छेदः = विरामः = (:) ।

६ । “यतिर्विच्छेदः ।” पि० ।

“यतिः सर्वत्र पादान्ते स्तोकादे तु विज्ञेयतः ।

समुद्रादि पदान्ते च व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके ।

कचित्तु पदमधेऽपि समुद्रादौ यतिर्भवेत् ।

यदि पूर्वोपरौ भागौ न स्यातामेकवर्षकी ॥

पूर्व्वान्तवत् स्वरः सन्वी कचिदेव परादिवत् ।
 द्रष्टव्यो यतिचिन्तायां यनादेशः परादिवत् ॥
 नित्यं प्राक् पदसम्बन्धाद्यादयः प्राक्पदान्तवत् ।
 परेण नित्यसम्बन्धाः प्रादयश्च परादिवत् ॥”

इति यत्युपदेशोपनिषद् । ६०

- ७ । छन्दोद्विविधं—वैदिकं लौकिकञ्च ।
 अत्र लौकिकमेव सङ्गलितम् ।
- ८ । “आदौ तावद् गणच्छन्दो मात्राच्छन्दस्ततः परम् ।
 तृतीयमक्षरच्छन्दः—छन्दस्त्रेधा तु लौकिकम् ॥
 आर्याद्युद्गीतिपर्यन्तं गणच्छन्दः समीरितम् ।
 वैताल्यादिवृत्तिकान्तं मात्राच्छन्दः प्रकीर्तितम् ॥
 समान्याद्युत्कृतिं यावदक्षरच्छन्द एव च ।” ६० ।
- ९ । अपिच, “पद्यं चतुष्पदी तच्च ह्रत्तं जातिरिति द्विधा ।
 ह्रत्तमक्षरसंग्रहात् जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥” ६० ।
- १० । “पिङ्गनादिभिराचार्यैर्यदुक्तं लौकिकं द्विधा ।
 मात्रावर्णविभेदेन छन्दस्तादिह कथ्यते ॥” ६० ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथार्थाधिकारः ।

- १ । “स्वरा अईञ्चाव्योऽईम् । २ । अवायुङ् न ज् ।
३ । पठोञ् । ४ । न्नी वा । ५ । न्नी चेत् पदं द्वितीयादि ।
६ । सप्तमः प्रथमादि । ७ । अन्ये पञ्चमः । ८ । पठञ् ल् ।”
पि० ।

“लघ्वैतत् सप्तगणा गोपेता भवति नेह विपमै लः ।

पठोऽयं नलघू वा प्रथमेऽहं नियतमार्यायाः ॥

(५) पठे द्वितीयलात् परके न् मुखलाच्च सयतिपदनियमः । (६)

(७) चरमेऽहं पञ्चमके तस्मादिह भवति पठो लः ॥” के० ।

५ । “तर्थाव पठस्य चतुर्लघोर्गणस्य द्वितीयलघोः पूर्वं प्रथमलघ्वन्तं
सयतिपदनियमः ।

६ । “परके ‘सप्तमः’ । सप्तमके चतुर्लघौ कृते सति, मुखलात् सप्तमस्य
प्रथमलघोः पूर्वं पठगणान्ते सयतिपदं नियम्यते ।

७ । “द्वितीयेऽहं पञ्चमके न् चतुर्लघौ तस्मात्मुखलघोः पूर्वम्,
अर्थाच्चतुर्थान्ते पदं समाप्यते, इत्यनुपज्ञेण पूर्वपदाध्याहारेण योज्यम् ।” ना० ।

“यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा द्वितीयेऽपि ।

अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश मात्र्या ॥” शु० ।

२ । “त्रिषु गणेषु पादः पठ्याद्ये च ।” पि० ।

द्वादशमात्रासु यतिरिति ।

३ । “विपुलाऽन्या ।” पि० ।

विपुलास्त्रिस्र चाद्यन्तोभयपूर्विकाः । यत्र प्रथमाहं हादशमात्रासु
यतिर्न भवति, अन्येऽहं तु भवति, साट्टिविपुला, विपर्यस्तान्धविपुला ।
उभयाहंयोर्द्वादशमात्रासु यत्र यतिर्न भवति सोभयविपुलेति ।

४ । “चपला द्वितीयचतुर्थौ मध्ये जौ ।” पि० ।

“द्वितीयचतुर्थौ गणौ मध्यगुरु भवतः, प्रथमद्यान्तगुरुः (— — —),
द्वितीयो द्विगुरुः (— —), पञ्चमद्यादिगुरुः (— — —), शेषं यथा-
प्राप्तम् । एवं गकारयोर्मध्ये द्वितीयचतुर्थौ जकारौ भवतः, सार्या चपला
नाम ।” ह० ।

नेयं रेखाप्रदर्शनी सूत्रसम्भता, अपरन्तु उदाहरणविरुद्धा ।*

“विपुलापूर्विकं महाचपलीदाहरणम् ।

१ २ज ३ ४ज ५* ६ज ७
चिबुके कपोल-देशेऽपि कूपिका दृश्यते स्मिन्ने यस्याः ।

२ज ४ज ५* ६ ७
विपुलान्वयप्रसूतापि जायते सा महाचपला ॥” ह० ।

अत्र प्रथमपञ्चमयोर्गणयोर्विकल्पः समीचीनो मन्यते । प्रथमस्य
(— — —) वा (— —), पञ्चमस्य (— — —) वा (— —) चेति ।

५ । “पूर्वे मुखपूर्वा । जघनपूर्वतरत्र ।

उभयोर्महाचपला ।” पि० ।

यस्याः प्रथमाहं एव चपलान्तरणं भवति नान्ये, सा मुखचपला,
विपर्यस्ता जघनचपला । यस्या उभयोरहंयोपपलान्तरणं भवति, सा चार्या
महाचपला नाम ।

६ । “एकैव भवति पय्या विपुलास्त्रिस्रस्तत्रतत्रस्ताः ।

चपलाभेदेतिभिरपि भिन्ना, इति पाङ्गुशाब्द्याः स्युः ॥

गोतिषतुष्टयमित्यं प्रत्येकं पाङ्गुप्रकारं स्यात् ।

पाकस्यंनार्याणामगोतिरिष भेदाः स्युः ॥” ह० ।

गीतिः ।

“आद्यार्द्धसमा गीतिः ।” पि० ।

“एतदुक्तं भवति द्वितीयेऽप्यर्द्धे षष्ठो गणो जकारो नू वा कर्त्तव्यः ।” ह० ।

“आर्या-पूर्वार्द्धसमं द्वितीयमपि भवति यत्र हंसगते ।

छन्दोविदस्तदानीं गीतिं तामसृतवाणि भाषन्ते ॥” यु० ।

यदुक्तमार्या प्रकरणे तत् सर्वमवापि वक्तव्यम् । तेन हि गीतेरपि षोडश भेदा स्तु ।

उपगीतिः ।

“अन्त्येनोपगीतिः ।” पि० ।

“अन्त्येनार्द्धेन सममाद्यमर्द्धं यस्याः, सा आर्या उपगीतिर्नाम ।” ह० ।

“आर्यान्तरार्द्ध-तुल्यं प्रथमार्द्धमपि प्रयुक्तं चेत् ।

कामिनि तामुपगीतिं प्रतिभाषन्ते महाकवयः ॥” यु० ।

पूर्वार्द्धं चाद्येन पतत्या अपि षोडश भेदा विन्यष्टा ।

उद्गीतिः ।

“उत्क्रमेणोद्गीतिः ।” पि० ।

“आद्यमन्त्यं भवत्यर्द्धमन्त्यमादौ, सा उद्गीतिर्नामार्या ।” ह० ।

अस्या षोडश भेदा पूर्वमेवैका ।

आर्यागीतिः ।

“अर्द्धे वसुगण आर्यागीतिः ।” पि० ।

“अष्टमोऽपि गणयत्तुर्मात्रको भवतीत्यर्थः । विशेषाभावाद्द्वितीयमप्यर्द्धं तादृग्भवेव । अत्रापि षष्ठो गणो द्विविकल्प एव नल्यकारः । अर्द्ध-

आर्याभेदानामुदाहरणानि ।

१ । पय्यायाः ।

(क) अतः चतुर्लोकं पठनपथं प्रथमलघुना यति ।

“मणिवन्धनतो गलितं (:) संक्रान्तीशीर(ः)परिमलं तस्याः ।

हृदयस्य निगडमिव मे (:) मृणाल-वलयं स्थितं पुरतः ॥

सुभग-सलिलावगाहाः (:) पाटल-संसर्ग(ः)सुरभिवनवाताः ।

प्रच्छाय-सुलभ-निद्रा (:) दिवसाः परिणाम-रमणीयाः ॥” शकु० ।

“स्तन-युगमयु-स्नातं (:) समीपतरवर्त्ति(ः)हृदय-शोकाग्नेः ।

चरति विमुक्ताहारं (:) व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम् ॥” कादम्बरी ।

“मृग-मीन-सज्जनानां (:) दृष-जल-सन्तोष(ः)विहित-वृत्तीनाम् ।

लुब्धक-धीवर-पिशुना (:) निष्कारण-वैरिणी जगति ॥

यदचेतनोऽपि पादैः (:) सृष्टः प्रज्वलति(ः)सवितुरतिक्रान्तः ।

तत्तेजस्वी पुरुषः (:) परकृत-निकृतद्वयं सहते ॥” भर्तृहरिः ।

“परिणत-कठोर-पुष्कर(ः)गर्भच्छदपीन(ः)मसृण-सुकुमारः ।

नन्दयति चन्द्र-चन्दन (:) निस्त्यन्दजङ्गस्तव स्वर्गः ॥” भवभूतिः ।

(ख) षष्ठी गवी मध्यगुरुः ।

“रम्यास्तपोधनानां(ः)प्रतिहत-विघ्नाः क्रियाः समवलोक्य ।

ज्ञास्यसि कियद् भुजो मे (:) रक्षति मीर्यीकिणाङ्गं इति ॥

आपरितीपाद्दिपुपां (:) न साधु मन्ये प्रयोग-विज्ञानम् ।

बलवदपि शिञ्जितानां(ः)सात्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥

कः पौरवे वसुमतीं (:) शासति शासितरि दुर्विनीतानाम् ।

अयमाचरत्यपिनयं (:) सुग्धास्त तपस्त्रिकन्यास्तु ॥” शकु० ।

“क्षिप्नापि रोहति तरुः (:) क्षीणोऽप्युपचीयते पुनश्चन्द्रः ।

इति विमृशन्तः सन्तः (:) सन्ताप्यन्ते न ते विपदा ॥

अप्रिय-वचन-टरिड्रैः (:) प्रिय-वचनाख्यैः च्चदार-परितुष्टैः ।
 पर-परिवाद-निवृत्तैः (:) क्वचित् क्वचिन्नखण्डिता वसुधा ॥” भर्तृहरिः ।
 “प्रसरति शगवत्-विम्बे (:) विहित-विन्मन्त्रे च भाषवे विधुरा ।
 विरचित विविध-विन्नापं (:) सा परितापं चकारोच्चैः ॥” गी० गी० ।

२ । आदिविपुलायाः ।

“क्षिप्र-च्छाया-लावस्य-लेपिनी किञ्चित्कवचनत-प्राया ।
 सुख-विपुला सौभाग्यं (:) लभते स्त्रीत्याह माण्डव्यः ॥” ह० ।

३ । अन्तविपुलायाः ।

“चित्तं हरन्ति हरिणी-दीर्घ-दृगः कामिनां कलालापैः ।
 नीवी-विमोचन-व्याज-कथित-जघना जघनविपुला ॥” ह० ।

४ । उभयविपुलायाः ।

“या स्त्री कुचकलस-नितम्बमण्डले जायते महाविपुला ।
 गम्भीर-नाभिरतिदीर्घ-लोचना भवति सा सुभगा ॥” ह० ।

५ । पथ्यापूर्वं सुखचपलायाः ।

“अतिदारुणा हिजिह्वा परस्य मर्मानुसारिणी कुटिला ।
 दूरात् परिहरणीया नारी नागीव सुखचपला ॥” ह० ।

६ । आदिविपुलापूर्वकं सुखचपलायाः ।

“यस्याय लोचने पिङ्गले भुवौ मङ्गले सुखं दीर्घम् ।
 विपुलोन्नताय दन्ताः कान्ताऽर्षी भवति सुखचपला ॥” ह० ।

७ । उभयविपुलापूर्वं सुखचपलायाः ।

“विपुलाभिजात-संगोद्धवापि रूपातिरैक-रस्यापि ।
 निःसार्यते गृहाद्भ्रमापि यति भवति सुखचपला ॥” ह० ।

८ । पथ्यापूर्वं जघनचपलायाः ।

“यत् पादस्य कनिष्ठा (:) न मृगति महीमनामिका वापि ।
 सा सर्व-धूर्त-भोग्या (:) भवेदवश्यं जघनचपला ॥” ह० ।

८ । अन्तविपुलापूर्वक जघनचपलाया ।

‘यस्या पादाङ्गुष्ठ व्यतीत्य याति प्रदेगिनी दीर्घा ।
विपुले कुले प्रसूतापि मा ध्रुव जघनचपला स्यात् ॥’ ह० ।

१० । महाविपुलापूर्वक जघनचपलाया ।

‘मकरध्वज मङ्गनि दृश्यते स्फुट तिलकं लाञ्छन यस्या ।
विपुलान्वयाभिजातापि जायते जघनचपलामौ ॥’ ह० ।

११ । पथ्यापूर्वक महाचपलाया ।

‘हृदय हरन्ति नाथो मुनेरपि भ्रू कटाक्ष विक्षेपे ।
दीर्मूल नाभिदेश निदर्शयन्त्यो महाचपला ॥’ ह० ।

१२ । विपुलापूर्वक महाचपला, ऽम पृष्ठे उदाहृता ।

१३ । गीते । (क) पथ्या,

‘मधुर वीणा रणित पञ्चम सुभगश्च कीकिलालाप ।
गीति पौरवधूनामधुना कुसुमायुध प्रवीधयति ॥’ ह० ।

अपिच,

‘तुङ्ग ण आणे हिअअ मह उण कामी दिवा वि रत्ति वि ।
निग्घिण तवेइ वलिअ तुइ वुत्त मणोरहाइ अद्दाइ ॥’ गकु० ।

(ख) आटिविपुला,

‘इयमपरा विपुला गीतिरुच्यते मर्त्ये लीक हित हितो ।
यदनिष्टमात्मनस्तात्पर्येण भवतापि मा क्वचित् कारि ॥’ ह० ।

(ग) पथ्या महाचपला,

‘कामक्षकाक्षि गीतिर्मृगीटगां सीधुपान चपलानाम् ।
सुरतश्च मुक्तमणं निरर्गन्तानाप मणित रमणीयम् ॥’ ह० ।

(घ) महाचपला महाविपुला ।

“पञ्चेषु वक्रभ. पञ्चम ध्वनिस्तत्र भवति यटि विपुलः ।

चपल करोति कामाकुलं मनः कामिनाममौ गीतिः ॥” ह० ।

१४ । उपगीतेः । (क) पथ्या,

“गाभ्यं मकरध्वज देवस्यास्त जगद्विजयि ।

इति ममवेक्ष्य मुमुक्षुभिरुपगीतिस्यज्यते देशः ॥” ह० ।

(ख) महाविपुला,

“विपुलोपगीति भङ्गार-मुखरिते भ्रमरमालानाम् ।

रेवा तपोवने वसुतोऽसु सततं मम प्रीतिः ॥” ह० ।

तथाच, गीतगीविन्दे । सप्तमो गणो ज् इत्येव प्रभेदः ।

“रमयति सुदृग् कामपि सुभृगं, खल हलधर सोदरे ।

किमफलमवमं चिरमिह विरमं, वद मखि विटपोदरे ॥

द्रह-रम भणने कृत हरि गुणने, मधु रिपु पद-सेवके ।

कलि युग चरितं न वसतु दुरितं, कवि नृप जयदेवके ॥”

(ग) पथ्या महाचपला,

“विषयामिषाभिनायं करोति चित्तं मदा चपलम् ।

वैराग्य भायनानां तद्योपगीत्या भवेत् स्वस्थम् ॥” ह० ।

(घ) महाचपला महाविपुला,

“विपुलोपगीति सख्यज्यतामिटं स्वरुचकं भिचो ।

विषयाभिनाय-दोषेण बाध्यते चञ्चलं चित्तम् ॥” ह० ।

१५ । उद्गीतेः । (क) पथ्या,

“ध्याध इवोद्गीतिरर्धः प्रथमं तावन्मनो हरमि ।

दुर्नयकर विश्राम्यमि पथात् प्राप्तेषु विप्रियैः गर्भैः ॥” ह० ।

(ख) महाविपुला,

“एषा तयापरोद्गीतिरत्र विपुला परिभ्रमति ।
त्वद्वल्लभापि यत्कीर्त्तिरखिलदिक्पान्-पार्श्वमुपयाति ॥” ६० ।

(ग) पथ्या महाचपला,

“उद्गीतिरत्र नित्यं प्रवर्त्तते काम-चपलानाम् ।
तस्मान् मुने विमुञ्च प्रदेशमेत समेतमेतुभिः ॥” ६० ।

(घ) महाविपुला महाचपला,

“विपुला पयोधर-श्रीणि मण्डले चक्षुषौद्धपला ।
उद्गीति-शालिनी कामिनी च सा बालिनी मनो हरति ॥” ६० ।

१६ । आर्यागीतेः । (क) पथ्या,

“हृदय सदा यादवतः पापाटव्या दुरासदायादवतः ।
अरिसमुदायादवतस्त्रिजगन्मागाः मारेण दायादवतः ॥” नलोदयः ।
“अजमजरममरमेकं प्रत्यक् चैतन्यमीश्वरं ब्रह्मपरम् ।
आत्मानं भावयतो भवसुक्तिः स्यादित्येवमार्यागीतिः ॥” ६० ।

(ख) महाविपुला,

“विषयाभिलाष-सृगलपिङ्का ध्रुवं हरति हरिणमिव हतहृदयम् ।
विपुलात्म मोक्ष-सुख-काङ्क्षिभिस्ततस्त्र्यज्यते विषय रम सङ्गः ॥” ६० ।

(ख) पथ्या-जघनचपला,

“घाताहतोर्ग्रीमाला चपलं सम्प्रेक्ष्य विषयसुखमल्पतरम् ।
मुक्ता ममस्तसङ्गं तपोवनाभ्याश्रयन्ति तेनात्मविदः ॥” ६० ।

(घ) महाविपुला-महाचपला,

“चपलानि चक्षुरादीनि चित्तहारी च हस्त हत-विषयगणः ।
एकात्मगीमिनां योगिनामती भवति परम सुख-सम्प्राप्तिः ॥” ६० ।

तृतीयोऽध्यायः ।

अथो वैतालीयाधिकारः ।

१ । “वैतालीयं द्विस्वरा अयुक्पादे, युग्वसवोऽन्ते
स्त्राः ।” पि० ।

“यत्र प्रथमे पादे तृतीये च चतुर्थे लकारा भवन्ति, द्वितीये चतुर्थे च
षोडशे लकाराः, तद्वैतालीयं नाम छन्दः । उभयोरपि पादयोरन्ते
रेफ-लकार-गकाराः कर्त्तव्याः । तत्रोदाहरणम् ।

शव-शोणित-पञ्चराञ्जितं, पुरुषान्ध ग्रथितोर्द्धं मूर्द्धजम् ।

वपुरन्तर-वङ्गि-दीपितं, वैतालीयमिदं विलोक्यताम् ॥” छ० ।

२ । “गौपच्छन्दसकम् ।” पि० ।

“अस्मिन् वैतालीये छन्दस्यन्ते गकारस्येदधिको भवति, तदीपच्छन्दसकं
नाम छन्दः । तत्रोदाहरणम् ।

परमर्म-निरीक्षणानुरक्तं, स्वयमत्वन्निगूढं चित्तं हृत्तिम् ।

अनवस्थितमर्थस्तुभमारादीपच्छन्दसकं जहीहि मितम् ॥” छ० ।

“गौपच्छन्दसिकम्” इति के० ।

३ । “आपातलिका भगौग् ।” पि० ।

“रेफ लकार गकाराणामपवादो भकारो गकारद्वयश्च । ‘द्विस्वरा अयुक्-
पादे, युग्वसवोऽन्ते’ इत्यनुवर्त्तते । तत्रोदाहरणम् ।

पिङ्गलकेगी कपिलाघी, वाघाटा विकटोन्नत दन्ती ।

आपातलिका पुनरेपा, नृपति कुलेऽपि न भाग्यमुपैति ॥” छ० ।

४ । “शेषे परेण युङ् न साकम् ।” पि० ।

“अत्र येषां नियम उक्तस्तद्वातिरिक्तो यो लकारवर्गः सः शेषः । युक् परेण न मिश्रीकार्यः, द्वितीयस्तृतीयेन, चतुर्थः पञ्चमेन, युक्पादे षष्ठ्य सप्तमेन । एवं वदता शेषाणां मिश्रीभावोऽप्यनुज्ञातः ।” ह० ।

५ । “षट् चामिश्रा युजि ।” पि० ।

“अत्र द्वितीय-चतुर्थयोः पादयोः षड् लकारा अमिश्रा न कर्त्तव्याः, षष्ठ्यक् षष्ठ्यक् न प्रयोक्तव्या इत्यर्थः । प्रथम-द्वितीययोश्च पादयोः स्वरुचि ।” ह० ।

६ । “पञ्चमेन पूर्वः साकं प्राच्यवृत्तिः ।” पि० ।

“युजीत्यनुवर्त्तते । यदा युक्पादे पञ्चमेन लकारेण पूर्वः सङ्गच्छते, तदा प्राच्यवृत्तिर्नाम वैतालीयं भवति । शेषं यथाप्राप्तम् ।” ह० ।

७ । “अयुक् द्वितीयेनोदीच्यवृत्तिः ।” पि० ।

“अयुक्-पादे द्वितीयेन लकारेण यदि पूर्वः सङ्गच्छते, तदा उदीच्यवृत्तिर्नाम वैतालीयम् । शेषं यथाप्राप्तमेव ।” ह० ।

८ । “आभ्यां युगपत् प्रवृत्तकम् ।” पि० ।

“युक् पादे पञ्चमेन चतुर्थोऽयुक् पादे द्वितीयेन द्वितीयः सङ्गच्छते, इत्यर्थः ।” ह० ।

९ । “अयुक् चारुहासिनी ।” पि० ।

“यस्य सर्वे पादा अयुग्लक्षणयुक्ताः, तद्वैतालीयं चारुहासिनी नाम । किम्लक्षणं, चतुर्दशमात्रत्वं, द्वितीयेन पूर्वस्य योगः ।” ह० ।

१० । “युगपरान्तिका ।” पि० ।

“युग्लक्षण युक्तोऽनुभिः पादैः अपरान्तिका नाम वैतालीयम् । किं लक्षणं, षोडश मात्रत्वं पञ्चमेन पूर्वस्य योगः षणां मिश्राणां प्रयोगश्च ।” ह० ।

११ । वैतालीयान्तं इति—सुन्दर्यदरवर्त्ते । श्रीपण्डितसहायानंता साक्षभारिणी पुचिताया-
भद्रविराज । आपादनिकान्तंता दितवतीति ।

१३ । उदाहरणानि ।

१ । (क) शुद्धवैतालीये,

“समर-शिरसि सङ्घते द्विपां, नय निगितायुधदृष्टिरग्रतः ।

कुवलय दल दीर्घ चक्षुपां, प्रमदानां न कटाक्ष-वीक्षितम् ॥” ह० ।

(ख) प्राच्यहृत्याम्, ९

“विपुलार्थ-सुवाचकाचराः, कस्य नाम न हरन्ति मानसम् ।

रस-भाव-विशेष-पेशलाः, प्राच्यहृत्ति-कवि काव्य-सम्पदः ॥” ह० ।

(ग) उदीच्यहृत्याम्,

“अवाचकमनूर्जिताक्षरं, श्रुतिदुष्टं श्रुतिकष्टमक्रमम् ।

प्रसाद रहितञ्च नेष्यते, कविभिः काव्यमुदीच्यहृत्तिभिः ॥” ह० ।

(घ) प्रवृत्तके,

“इदं भरत-वंश भूभृतां, श्रूयतां श्रुति मनो-रसायनम् ।

पवित्रमधिकं शुभोदयं, व्यास वक्त्र कथितं प्रवृत्तकम् ॥” ह० ।

(ङ) चारुहासिन्याम्,

“मनाक्-प्रसृत-दन्त दीधितिः, स्मरोन्नसित गण्डमण्डला ।

कटाक्ष-ललिता तु कामिनी, मनो हरति चारुहासिनी ॥” ह० ।

(च) अपरान्तिकायाम् ।

“स्थिर-विलास-नत-मौक्तिकावली, कमल कोमलाङ्गी शृगचणा ।

हरति कस्य हृदयं न कामिनः, सुरत केलि कुशलापरान्तिका ॥” ह० ।

शुद्ध-वैतालीयस्य युक्-पाद-लक्षणयुक्तौयतुर्भिः पादैरपरान्तिकोदाहरण-
स्यपि दृश्यते, यथा भागवदे ४।२।२८।

“इदमप्यच्युत विग्नभावनं, वपुरानन्दकरं मनोदृशाम् ।

सुरविद्विद्वत्क्षपणैरुदायुर्धुर्भुजदण्डैरुपपन्नमष्टभिः ॥”

२ । श्रीपच्छन्दसके ।

“परश्रुवतिषु पुत्रभावमादौ, कृत्वा प्रार्थयति पुनः प्रतिलम् ।

इदमपरमिहोच्यते विशेषादौपच्छन्दमकं खलस्य हृत्तम् ॥” ह० ।

श्रीपञ्चदशकस्य युक्त्वाद्-सञ्च-युक्त्वाद्-तुर्भिः पादैश्चन्दोऽपि ह्यस्यते,
यथा महिकाच्ये, २१।२५।

“कान्दमिदं विहितश्रया बलभ्यां, शीघ्रर स्तु नरेन्द्र-पालितायान् ।

कीर्तिरतो भवतां नृपस्य तस्य, देमकरः क्षितिपो यतः प्रजानान् ॥”

३ । आपातलिकायान् ।

“अभिरमयति किवरकण्ठी, हंसगतिः शयसायतनेत्रा ।

विशद कमल-कोमल गात्री, युवतिरियं हृदयं तरुणानान् ॥” ६० ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ मात्रासमकाधिकारः ।

१ । “गन्ता द्विर्वसवो मात्रासमकं नवमः ।” पि० ।

“यत्र पादे गन्ता सन्तः षोडश लकारा भवन्ति, तन्मात्रासमकं नाम
छन्दः । अन्ते द्वाभ्यामेको गुरुः कर्त्तव्यः । नवमस्य लकार एव । शेषे
परेण युङ् न साकमित्यनुवर्त्तनीयम् ॥” ६० ।

२ । “हाद्दशस्य वानवासिका ।” पि० ।

“यस्य मात्रासमकस्य पादे द्वादशो लकारः स्वरूपेणावतिष्ठते, चकारा-
चवमथ, तन्मात्रासमकं वानवासिका नाम ॥” ६० ।

३ । विश्लोकः पञ्चमाष्टमौ ।” पि० ।

“यत्र चतुष्पादेषु पञ्चमाष्टमौ लकारौ तिष्ठतः, शेषं यथाप्राप्तं, तन्मात्रा-
समकं विश्लोकी नाम ॥” ६० ।

४ । “चित्रा नवमश्च ।” पि० ।

“यस्य नवमः लकार एवावतिष्ठते, चकारात् पञ्चमाष्टमौ च, तन्मात्रा-
समकं चित्रा नाम ।” ह० ।

५ । “परयुक्तेनोपचित्रा ।” पि० ।

“दशमेन सहैकीभूतेन नवमेन उपचित्रा नाम भवति ।” ह० ।

६ । “एभिः पादाकुलकम् ।” पि० ।

“एषां पञ्चानां मध्ये यैः कौचिदपि चतुर्भिः पादैः पादाकुलकं नाम ।” ह० ।

७ । “प्रतिपद यमकित षोडशमात्रा, नवम गुरुत्व विभूयित गात्रा ।

पञ्चटिका पुनरत्र विवेकः, कापि न मध्यगुरुर्गण एकः ॥” ग० ।

उपचित्रा सहस्री एषा, यमकेनेव विज्ञेयिता । अने प्रति लक्षण नौकमप्यनुमेय गाडर षोडशमुर
प्रथोयमिति । शेषे परेष युद्ध न साकमिति सायान्व नचषेन हि मध्यगुरुंषी बाध्यते ।

पञ्चटिका पुनरत्रैभिर्न लक्षणा जाता, यथा—

चैवाल त्रीकृतगन्धमसुकी

“प्रतिपादं चत्वारः चतुष्कला गणास्तत्रान्तिमो जगण एव, एवं चतुर्भिः
पादैश्चतुःपष्टिमात्रं पञ्चटिकाच्छन्दः ।” ना० ।

८ । “नवम गुरुत्वं व्यभिचरति च । रणधरणी जितरजनिविहारीति ।”

ग० ।

९ । छन्दमात्रासमकानर्गंतवृत्तानि—पङ्क्ते पञ्चवक्षिष्टमी मीटनक जगत्यालीटकच ।

१० । वानवासिकानर्गंतवृत्तानि—पङ्क्तेमंसा तिट्ठी मरविलक्षिता कुड्मलदन्ती च, जगत्या कुसुम
शिक्षिता लक्षणा (पि०) च, शर्कण्यां उपवित प्रहरणकलिका चक्रपदच, अतिशर्कण्यांश्रद्धावर्णा माला
मण्डिगुणनिक्षरच ।

११ । विद्रोकाकानर्गंतवृत्तानि—अतिजगत्याधरणी, शर्कण्यां उपवित अत्रपदच, अतिशर्कण्यांश्रद्धावर्णा
माला मण्डिगुणनिक्षरच ।

१२ । चित्तानर्गंतवृत्तानि—शर्कण्यां उपवित चक्रपदच, अतिशर्कण्यांश्रद्धावर्णा माला मण्डिगुणनिक्षरच ।

१३ । उपचित्रानर्गंतवृत्तानि—अर्कसमवृत्तचक्र द्रुतमध्या, अगुटुभो विद्युन्माला, पङ्क्ते दक्षिणवती उपमा
च, विट्ठी दीधक्षीणवक्षिता च, जगत्याधामरसम, अतिजगत्याधरणी चेत ।

१४ । अथ मावाममक मंदा रेखाभिर्दशमे ।

वर्ण-नामानि	पादचतुष्टयात् प्रदेवं वीक्ष्यमाविषं													
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४
मावाममकं (क)	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
मानवासिका (ख)	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
विश्रीकः (ग)	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
विवा (घ)	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
एवविवा (ङ)	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
पादाङ्गमकं (च)	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
पञ्चमिका (छ)	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
एवएवो	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.

१५ । मावाममक-भेदानामुदाहरणानि, चीदृतानि ।

(क) शुद्ध-मावाममके,

“याममसुखी विरमैदंस्त्रीगंधीराघी मित-नामाप्रः ।

निष्ठांस-चतुः स्फुटितैः केगैर्मात्राममकं समते दुःखम् ॥” ४० ।

(ख) वानवासिकायाम्,

“मन्मथ चाप-ध्वनि रमणीयः, सुरत-महोत्सव पटह-निनादः ।
वनवास-स्त्री स्वनित विशेषः, कस्य न चित्तं रमयति पुंसः ॥” ६० ।

(ग) विश्लोके,

“भ्रातर्गुणरहितं विश्लोकं, दुर्नय करण कदर्थित लोकम् ।
जातं महित कुलेऽप्यविनीतं, मित्र परिहर साधु विगीतम् ॥” ६० ।

(घ) चित्रायाम्,

“यदि याञ्छसि परपदमारोढु, मैत्रीं परिहर सह वनिताभिः ।
मुद्यति मुनिरपि विषयासङ्घाच्चित्रा भवति हि मनसो हृत्तिः ॥” ६० ।
तथा च गीतगीवन्दे,

“भ्रसित पवनमनुपम परिणाहम्, मदन-दहनमिध वहति सदाहम् ।
दिशि दिशि किरति सजल-कण-जालम्, नयन नलिनमिध विगलित-नालम् ॥”

(ङ) उपचित्रायाम्,

“यच्चित्तं गुरु सक्तमुदारं, विद्याभ्यास-महाव्यसनञ्च ।
पृथो तस्य गुणैरुपचित्रा, चन्द्र मरीचि निर्भैर्भवतीयम् ॥” ६० ।

(च) पादाकुसुके, क ग ए-ङ इत्येव क्रमैः पादैः,

“यन्नि वाचानित विकसित वृत्ते, काले मदन समागम दूते ।
श्रुत्वा कान्तां परिहृत मार्गः, पादाकुसुमकं धावति पान्यः ॥” ६० ।
एपि च, ग ङ-क ङ इत्येव क्रमैः पादैः,
‘पुंसोश्चिन्-कृत गोभम गीते, दक्षिण पवन प्रेरित गीते ।
मधु ममयेऽग्निन् कृत विधोक्, पादाकुसुमकं नृत्यति म्नीकः ॥” ६० ।

तथा क ङ ङ ग इत्येव क्रमैः पादैः,

‘चित्तं भ्राष्ट्रात्यनवन्दानं, पादाकुसुमकं श्लोकं समागम् ।
काव. कावति गायति शक्तिस्तदपि न मम परमोऽहं भक्तिः ॥” ६० ।

इ य इ इ इत्येव क्रमः पाठैः,

“परिहृत मर्त्यं परियह लोकाः, प्रतिदिनं वर्द्धित-गुरुतर-गोकाः ।

दुःख-विवर्द्धित-लोचन-धारिः, पाटाकुलकं याति तवारिः ॥” इ० ।

तथा च गीतगोविन्दे,

- (घ) “नयन विषयमपि किगलय-तन्पम्,
 (ङ) { गणयति विहित-दृताग-विकल्पम् ।
 ल्यजति न पाणि तनेन कपोलम्,
 बान-गगिनमिव मायमलीलम् ॥
 (घ) हरि रिति हरि रिति जपति मकामम्,
 (ङ) विरह-विहित-मरपेय निरामम् ।
 (ग) { श्रीजयदेव-भणितमिति गीतम्,
 सुगयतु केगय-पटमुपनीतम् ॥
 (ङ) मजन नलिनदन-गीनित गयने,
 (ग) हरिमपलोक्य मफलय नयने ।
 (घ) जमयमि मनमि किमिति गुरु खेटम्,
 (ङ) यत्तु मम यचनमनीहित भेदम् ॥
 (ग) { हरिरुपयातु यदतु वद् मधुरम्,
 किमिति करोपि हृदयमतिविधुरम् ।
 श्रीजयदेव भणितमतिनलितम्,
 (ग) सुगयतु रमिकजनं हरिचरितम् ॥”

(ङ) पञ्चटिकायाम्,

“मा कुरु धनं जनं योवन-गर्भम्, हरति निमेषात्पानः मर्त्यम् ।

मायामवमिदमणिनं हित्वा, प्रह्वपटं प्रपिमासु विदित्वा ॥

नलिनो दनं गतं जनमतितरनम्, तदप्योवनमतिगय चपलम् ।

विहिं स्याधि ज्ञानं दलाम्, मोक्षं गोक्ष इतत्तु ममत्नम् ॥”

इति महाभाष्येऽर्जुने श्रीहनुमते ॥

नारायणभट्टस्य च,

“जे जे गल्लिअ गलड वइ एउ, उइएउ-ऊडज सभअ पराउ ।

उरु-विक्रम-विक्रम-जण्णिअ-जूरु, ताकण परकम कीइ ए वुज्जु ॥”

see *urata* XX ।

अथो पञ्चमोऽध्यायः ।

१ । “गीत्याख्या लः ।” पि० ।

“यत्र पादे द्विर्वसवः षोडश-लकारा भवन्ति, सा गीत्याख्या नाम जातिः । ल इत्यनुवर्त्तमाने पुनर्लयहणं द्विमात्रिकनिवृत्त्यर्थम् ।” * ह० ।

२ । “शिखा विपय्येस्तार्हा ।” पि० ।

“यत्रार्हं सर्वनष्टु भवति, अर्हश्च सर्व-गुर्विति । एवं तस्या एव विन्यास-भेदेन संज्ञादयमाह ।” ह० ।

३ । “लः पूर्वधेज्ज्योतिः ।” पि० ।

“पूर्वधेदर्हभागः सर्वनष्टुर्हात्त्रिंशत्कारो भवति, उत्तरय सर्वगुरुः षोडश-गकारः, तदा ज्योतिर्नाम शिखा भवति ।” ह० ।

४ । “गद्येत् सौम्या ।” पि० ।

“तस्या एव शिखायाः पूर्वार्हभागः सर्वगुरुः षोडश-गकारस्येदभवति, उत्तरय हात्त्रिंशत्कार एव, तदा सौम्या नाम शिखा भवति ।” ह० ।

* अस्याम् अक्षरपर्यायं अक्षरं गीत्याख्या अभिप्रेतम् ।

५ । “अष्टावर्हे गा द्वाभ्यस्ता यस्याः मानद्वक्रीडोक्ता ।”

दलमपरमपि वसुगुणित सलिलनिधि लघु कविरचित पदवितति भवति ॥”

की० ।

६ । “चूलिकैकोनविंशदेकविंशदन्ते ग् ।” पि० ।

“यत्र प्रथमेऽर्हे एकोनविंशत्कारा भवन्ति, द्वितीये चाऽर्हे एकविंशत्, तयोश्च अन्ते द्वौ लकारावुन्मूल्या प्रत्येकमेको गुरुः क्रियते, तच्चूलिका नाम छन्दः । अन्ते गिति विशेषोपादान सामर्थ्यादन्येषां लघुत्वमुक्तं भवति । तेनाद्ये सप्तविंशतिर्लघवोऽन्ते गुरुरेको भवति । द्वितीयेऽप्येकोनविंशत् लघवोऽन्ते गुरुश्चैकः ।

अन्यैः पुनरन्यथैवेदं सूत्रमधीयते, ‘चूलिकाऽर्हेकोनविंशदन्ते गिति ।’ तेषामुभयोश्चाप्यर्हेयोरेकोनविंशन्मात्रा गुर्वन्ता भवन्ति । अर्द्धग्रहणादत्र पाद-
व्यवस्था नास्ति ।” ह० ।

७ । “त्रिगुण नव लघुरवसिति गुरुरिति दलयुग(ल)कृत तनुरतिरुचिरा ।”

की० ।

तागनापतर्कवाचस्यति प्रकाशिते पुस्तके नारायणभट्टकृत टीकायाश्चाय पाठो दृश्यते । किञ्चाधिकार-
दीप परिहारायै लेखिकाचरीम्बुलन कर्णव्यनियुपन्यसम् ।

इदमर्द्धीकोक्त लक्षण ‘चूलिकाऽर्हेकोनविंशदन्ते ग्’ इत्येव पेट्टलम्ब पाठ सन्ततम् ।

८ । “मात्रात्रयोदशकं यदि, पूर्वं लघुकपरिविरामि ।

पठ पुनरेकादशं दोहडिका द्विगुणेन ॥ प्राक्ततभाषायां प्रचारः ।” ग० ।

तागनापत पाठोऽयं मात्रान्नाधिकारदीपान् परिहारायै, परन्तु रामतारणश्रीमणि पठ पाठ
सम्प्रौचीनी मन्त्रे, तथाया—

“मात्रात्रयोदशकं यदि, पूर्वं लघुक-विरामि ।

पद्यादेकादशकन्तु, दोहडिका द्विगुणेन ॥ अपभ्रंशभाषायां प्रचारः ।” ग० ।

लघुक विरामि अन्यत्रर्था लघुरिति, पूर्वं प्रथमपादे, पद्यादितोयथाऽई चैद्यर्घं ।

८। एतदध्यायीकभातर्था रेखाभिदंर्गणे । यथा—

छन्दीनामानि ।		अङ्गं	वर्णसंख्या		सहाय्यी मातासंख्या
			लघु	गुरु	
गीत्यार्या		प्रत्येक	३२	०	६४
शिक्षा विद्यासमेदिन	ज्योति	आद्ये	३२	०	६४
		अन्त्ये	०	३२	
	सौम्या	आद्ये	०	३२	६४
		अन्त्ये	३२	०	
पुलिका		आद्ये	२७	१*	६०
		अन्त्ये	२८	१*	
अन्या पुलिका		प्रत्येक	२७	१*	५८

*यत्ने ।

१० । उदाहरणानि ।

१ । गीत्यार्यायाम् ।

“मदकल-खगकुल-वालरव-मुखरिणि, विकसित-सरसिज-परिमल सुरभिणि ।
गिरिवर-परिसर-सरसि महति खलु, रतिरतिशयमिह मम हृदि विलसति ॥”

६० ।

२ । ज्योतिषि ।

“यटि सुखमनुपममपरमभिन्नपति, परिहर युवतिषु रतिमतिशयमिह ।
आत्मज्योतिर्योगाभ्यामादृष्टा दुःखच्छेदं कुर्याः ॥” ६० ।

३ । सौम्यायाम् ।

“सौम्यां दृष्टिं देहि खेहाहेहिऽम्माकं मानं भुक्ता ।
शगधरमुखि सुखमुपनय मम हृदि, मनसिज-रजमपहर लघुतरमिह ॥”

६० ।

४ । चूलिकायाम् ।

“रतिकार-मलयनकति शुभगगमभिहत-हिममहसि मधुसमये ।
प्रवममि पयिक विरहित कयमिह तु परिहृत युवतिरतिचपलतया ॥
अन्नप्रमिल म्लिदन्तिकुल-मुहुरित निखिल-कमल-मलयपवने ।
जनयति मनसि शशिसुखि मुदमतिगयमिह मम मधुरयमधुना ॥” ह० ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

१ । कतिचिन्मात्राच्छ्रन्दांसि छन्दोयन्देषु नोक्तानि, पुनस्तानि काव्ये
दृश्यन्ते । अतस्तेषां सोदाहरण लक्षणानि यथामति प्रदर्शयन्ते ।

एतानि बह्वक्षरराशि च यानि पित्रलाचार्येण नामनिर्देश लक्षा नोक्तानि, तानि सर्वोच्छेध गाथा ग्रन्थेन
कथ्यन्ते, यथा—

“अत्रानुक्तं गाथा ।” पि० ।

“अत्र शास्त्रे नामोद्देशेन यन्नोक्तं छन्दःप्रयोगे च दृश्यते तद्गाथेति
मन्तव्यम् ।” ह० ।

२ । आद्याहं विंगतिर्मात्राः, दशमेऽन्ते च यतिः । अन्याहं षोडश-
मात्राय ।

यथा, “प्रलय-पयोधि-जले धृतवानसि वेदम् ।

विहित वहित्त-चरित्तमखेदम् ॥

क्षितिरतिविपुलतरे तव तिष्ठति पृष्ठे ।

धरणिधरणकिण-चक्र-गरिष्ठे ॥” गी० गी० १स० ।

३ । आद्यार्द्धे विंशतिर्मात्रा एकादशेऽन्ते च यतिः । अन्व्यार्द्धे एक-
विंशतिर्मात्रा दशमेऽन्ते च यतिः । तत्रोदाहरणम्,

“वहति मलयसमीरे मदनमुपनिधाय ।

स्फुटति कुसुमनिकरे विरहि हृदय-दलनाय ॥

दहति शिशिर-मयूखे मरणमनुकरोति ।

पतति मदन विशिखे विलपति विक्लतरोऽति ॥” गी० गी० ५म० ।

वक्ष्यमाणेषु भिन्नैव यतिः—

“अमल-कमलदललोचन भवमोचन ए ।

त्रिभुवन-भवन-निधान जय जय देव हरे ॥” गी० गी० १म० ३, ५ ।

४ । उभयार्द्धयोः पञ्चदश मात्रा अन्ते च यतिः । तत्रोदाहरणम्,

“अनिल-तरल-कुवलयनयनेन, तपति न सा किशलयशयनेन ।

सखि या रमिता वनमालिना ॥ ध्रु ।

“विकसित-सरसिज ललितमुखेन । स्फुटति न सा मनसिज विशिखेन ॥

अमृतमधुर-स्यदुतर वचनेन । ज्वलति न सा मलयज-पवनेन ॥

स्यलजलरुह-रुचिकर-चरणेन । लुठति न सा हिमकार-किरणेन ॥

* * * * *

श्रीजयदेव भणित-वचनेन । प्रविशतु हरिरपि हृदयमनेन ॥”

गी० गी० ७स० ।

५ । उभयार्द्धयोः सप्तदश मात्रा अन्ते च यतिः । तत्रोदाहरणम्,

“प्रविश राधे माधव-समीपमिह । मञ्जुतर-कुञ्जतल-केलिसदने ॥ ध्रु ।

नवभषदशोकदल-शयनसारे । कुसुमचयरचित-शुचि चासग्रेहि ॥

चम्ल-मलय-वन-पवन-सुरभि-शीते । वितत-सङ्घवल्लि-नवपल्लव-घने ॥

विहित-प्रप्रायती-सुख-समाजे । भणति जयदेव-कविराजराजे ॥”

गी० गी० ११स० ।

६ । उभयार्द्धयोर्विंशतिर्मात्रा अन्ते च यतिः । तत्रोदाहरणम्,

“कथित समयेऽपि हरिरहह न ययौ वनम् ।
मम विफलमिदममलरूपमपि यौवनम् ॥
यदनुगमनाय निशि गहनमपि शीलितम् ।
तेन मम हृदयमिदमसम शर-कीलितम् ॥

* * * *

अहमिह निधसामि नगणितवनवेतसा ।
अरति मधुसूदनी मामपि न चेतसा ॥
हरिचरणशरण-जयदेव कविभारती ।

वसतु हृदि युवतिरिव कोमल कलावती ॥” गी० गी० ७स० ।

७ । उभयाह्वयोद्यतुब्धिंशतिर्मात्रा अन्ते च यतिः । तत्रोदाहरणम्,

“हरि हरि हरि हतादस्तथा गता धा कृपितेव । ध्रु ।

मामियं चलिता विलोक्य वृतं वधूनिचयेन ।

सापराधतया मयापि न वारितातिभयेन ॥

किं करिष्यति किं वदिष्यति सा चिरं विरहैष्य ।

किं धनेन जनेन किं मम जीवितेन शृहेष्य ॥

* * * *

चम्यतामपरं कदापि तवेदृशं न करोमि ।

देहि सुन्दरि दर्शनं मम मन्मथेन दुनीमि ॥

वर्णितं जयदेवकेन हरेरिदं प्रवणेन ।

किन्दुविश्व समुद्रसंभव-रोहिणोरमणेन ॥” गी० गी० ३स० ।

अहंवेदेकपादं गणयेत्ततः सप्तदशाक्षरसप्तवृत्तं स्यात्, तत्रचरणं—
रेफतः सगणश्च जी भगन्तास्तदाऽस्तवारि इति ।

८ । उभयाह्वयोः सप्तविंशतिर्मात्रा अष्टमे प्रौढ्ये अन्ते च यतिः ।

तत्रोदाहरणम्,

“समुद्धित-मदने, रमणीवदने, चुम्बन-वलिताधरे ।

शृगमदतिलकं, लिखति सपुनकं, शृगमिव रजनीकरे ॥” गी० गी० ७स० ।

८। उभयाईयोरष्टाविंशतिर्मात्रा अष्टमे षोडशे अन्ते च यतिः ।
तत्रोदाहरणम्,

“धीरसमीरे, यमुनातीरे, वसति वने वनमाली । ध्रु ।

नामसमेतं, कृतसङ्केतं, वादयते सृदुवेणुम् ।

बहु मनुते तनु, ते तनुसङ्गत पवन चलितमपि रेणुम् ॥

पतति पतत्रे, विचलति पत्रे, शङ्कित भवदुपयानम् ।

रचयति शयनं, सचकित नयनं, पश्यति तव पन्थानम् ॥

सुखरमधीरं, त्वज मञ्जीरं, रिपुमिव केलिसुलोलम् ।

चल सखि कुञ्जं, सतिमिरपुञ्जं, शील्य नीलनिचोलम् ॥

* * * *

श्रीजयदेवे, कृतहरिसेवे, भणति परमरमणीयम् ।

प्रमुदित-हृदयं, हरिमतिसदयं, नमत सुकृत-कमनीयम् ॥”

गी० गी० पू० ।

यतिविभिन्ना यथा—

“लनितलवङ्गलता परिशीलन-कोमल-मलय समीरे ।

मधुकर-निकर-करमित कोकिल कूजित-कुञ्जकुटीरे ॥

हरिरिह मरम वसन्ते, विहरति हरिरिह सरमवसन्ते ।

नृत्यति युवतिजनेन समं सखि विरहिजनस्य दुरन्ते ॥ ध्रु० ।

उग्नद-मदन मनोरथ पथिकवधूजन-जनित-विलापे ।

अनिकुन मङ्गुल कुसुमसमूह निराकुल वकुलकलापे ॥

* * * *

श्रीजयदेव भणितमिदमहुत किशव केलिरहस्यम् ।

हृन्दावन विपिने लनितं वितनीतु शुभानि यशस्यम् ॥”गी०गी० १४० ।

१०। उभयाईयोऽन्यद्विंशत्याद्याः । तत्रोदाहरणम्,

“कुरु यदुमन्दन चन्दनशिशिरतरुण करुण धयोधरे ।

शृगमदपत्रकमल मनोभव मङ्गल कलश महोदरे ॥

अलिकुलगञ्जनमञ्जनकं रतिनायक-शायक-सौचने ।
 त्वदधर-सुखन-लम्बित-कज्जलमुञ्चलय प्रिय लोचने ॥
 नयन-कुरङ्ग-तरङ्ग-विकाश-निरासकरे श्रुतिमण्डले ।
 मनसिज-पाश विलासधरे शुभवेश निवेश्य कुण्डले ॥

* * * *

श्रीजयदेव वचसि जयदे हृदयं सटयं कुरु मण्डनं ।

हरिचरण-स्मरणासृत-कृत-कलिकालुप-ज्वरखण्डने ॥” गी० गी० १२स० ।

११ । उभयाद्वयोश्चतुर्विंशन्भावा दशमे विंशे अन्ते च यतिः ।

तत्रोदाहरणं गीतगोविन्दे १०म-सर्गे ॥

“प्रिये चारुशीले, प्रिये चारुशीले, मुञ्च मयि मानमनिदानम् ।

सपदि मदनानलो, दहति मम मानसं, देहि मुखकमल मधुपानम् ॥ ध्रु ।

वदसि यदि किञ्चिदपि, दन्तरुचिकौमुदी, हरति दर-तिमिरमतिघोरम् ।

स्फुरदधर-सौधवे, तव वदनचन्द्रमा, रोचयति लोचन-चकौरम् ॥

* * * *

स्मर-गरल-खण्डनं, मम शिरसि मण्डनं, देहि पदपद्मवसुदारम् ।

ज्वलति मयि दारुणो, मदन-कदनानलो, हरतु तदुपाहितविकारम् ॥

इति चट्टल चाटुपटु-चारु सुरवैरिणो, राधिकामधि वचनजातम् ।

जयति पद्मावतीरमण कविभारती, जयदेव-भणितमतिश्रातम् ॥”

१२ । उभयाद्वयोः षट्त्रिंशन्भावाः । तत्रोदाहरणम्, भागवते,

“पादैर्न्यूनं शोचसि मैकपादमुतात्मानं हृपलैर्भौञ्जमाणम् ।

आहो सुरादीन् हृतयज्ञभागान्, प्रजा उत्स्रिन्मघवल्गवर्षति ॥ १।१६।२१।

यस्मिन् हरिर्भगवानिज्यमान्, इज्यात्नमूर्त्तिर्यजतांशं तनोति ।

कामानमोघान् स्मिरजङ्गमानामन्तर्षड्विर्षायुर्विष आत्मा ॥” १।१७।३४।

१३ । उभयाद्वयोरष्टात्रिंशन्भावाः । तत्रोदाहरणम्, महाभारते,

* जयदेवस्य सन्ध्यांश्वेव गीतानि मुखलिपि यमकच्छन्दसा रचितानि ।

“यदायीयं मागधानां धरिष्ठं, जरासभं च तत्र मध्ये ज्वलन्तम् ।
 दोर्भ्यां हतं भीमसेनेन गत्वा, तदा नाशंसे विजयाय सञ्चय ॥
 यदायीयमर्जुनं देवदेवं, किरातरूपं त्राम्बकं तोष्य युष्ते ।
 अवाप्तवन्तं पाशुपतं महास्रं, तदा नाशंसे विजयाय सञ्चय ॥”

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

१ । अत्र गणमात्रान्दन्दां गुरुलघुसंख्यानिरूपणं क्रियते ।

२ । “सा ग्येन न समा लां ग्ल इति ।” पि० ।

“ग्ल’ इत्यक्षराख्यभिधीयन्ते, तेषां गुरुलघुरूपत्वात् । अयमभिप्रायः,
 आर्यादिषु शास्त्रे यावत्सो मात्रा उपदिष्टास्तावन्त्यक्षराणि यथासंख्यं न
 पूर्यन्ते, सा तत्र गुरुसंख्या वेदितव्या, अवशिष्टा लघुसंख्या ।” इ० ।

३ । साङ्केतिकव्याख्यया एवं बोध्यम् । इ

अक्षराणि = ग्लः = ग् + ल् । मात्रासंख्या = २ग + ल = मा । इत्यं,
 मा—ग्लः = ग, अपि च ग्लः—ग = ल ।

४ । तत्रोदाहरणं गीतगीविन्दे ०म सर्गे,

“प्रसरति शशधर त्रिभुवे विहितविलम्बे च माधवे विधुरा ।

विरचित विविधविलाप सा परितार्यं चकारीषे ॥” २ ।

अत्र त्रिष्वक्षरिण्यक्षराणि वर्तन्ते । आर्यालक्षणेन तेषां सप्तपञ्चाशत् संख्यका मात्रा भवितव्या ।
 तत्र हि मा = ५०, ग्ल = ४२ । इत्यं ग = ५०—४२ = १४, गुरुसंख्या । अपि च, ल = ४२—१४ = २८,
 लघुसंख्या । तथा च,

“अभ्युदता पुरसाद्भगादा जघनगौरवात्पद्यात् ।

हारिऽल पाण्डुविक्रान्ते पदपङ्क्तिर्दुःखतेऽभिनवा ॥”

अत्र सप्तत्रिंशदक्षराणि वर्तन्ते । तत्र ग्ल = ३० । तत्र ग = ५०—३० = २०, गुरुसंख्या । अपि
 च ३०—२० = १०, लघुसंख्येति ।

इति धीवहते छन्दःसारसंग्रहे जातिभेदी नाम प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽंशः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथ वृत्तम् ।

१ । “वृत्तम् ।” पि० ।

“तथा चीकृतम् ‘पद्यं चतुष्पदं तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।’ गायत्र्यादी
छन्दसि वर्त्तत इति ‘वृत्तम्’ । तच्च स्थिरगुरुलघुचर-विन्यासमिष्यते । पादेन
संयोगात् पद्यम् । यथा भार्यादिच्छन्दःस्यपि पाद व्यवस्था नास्तीति
पादौ संयुक्तौ, वृत्ते पुनः पृथग्भवत इत्यर्थः । संयोगाभावात् । तथा चीकृतम्,
‘एकदेशस्थिता जातिर्वृत्तं गुरु लघु स्थितम्’ इति ।” ह० ।

२ । “सममर्द्धसमं विपमञ्च ।” पि० ।

“समसर्वावयवत्वात् ‘समम्’ । यस्य चत्वारः पादा एकलक्षणयुक्तास्तत्
‘समं वृत्तम्’ । शेषञ्च संज्ञानुरूपमेव । तत्रार्द्धे सने यस्य तत् ‘अर्द्धसमम्’ ।
सर्वावयवेष्वभ्योऽर्द्धाभ्याञ्च विगतं समं यस्य तत् ‘विपमम्’ । एवं त्रिप्रकारमपि
वृत्तजातमुक्तम् ।” ह० ।

३ । “युक् समं विपमञ्चायुक् स्थानं सद्भिर्निगद्यते ।

सममर्द्धसमं वृत्तं विपमञ्च तथापरम् ॥

अद्भ्यो यस्य चत्वारस्तुल्यलक्षणलक्षिताः ।

तच्छन्दःशास्त्रतत्त्वज्ञाः समवृत्तं प्रचक्षते ॥

प्रथमाद्भि-समो यस्य तृतीयशरणो भवेत् ।

द्वितीयसुर्यवहृत्तं तदर्द्धसममुच्यते ॥

यस्य प्राद्वन्मुक्तेऽपि लक्ष्मिन् परस्परम् ।
मदाद्द्विप्रसं हस्तं छन्दःशास्त्रविगारदाः ॥” ६० ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ विषयम् ।

१ । “आर्षैष्टुभाञ्च यदापैम् ।” पि० ।

“गायत्र्यादि-त्रिष्टुप्पद्यैर्नां यदापं छन्दोजातं वैदिके व्याख्यातं, लौकिके च तत्पर्ययं द्रष्टव्यम् । किन्नादापैम् ? चतुर्विंशत्त्रयस्य गायत्री, षट्त्रिंशत्त्रयस्य रोहिणी, द्वाविंशत्त्रयस्य अनुष्टुप्, पट्त्रिंशत्त्रयस्य बृहती, चत्वारिंशत्त्रयस्य पङ्क्तिः, पञ्चमत्यारिंशत्त्रयस्य त्रिष्टुप् ।” ६० ।

“छन्दोऽस्य लौकिकं भ्याश्च आर्षमार्षैष्टुभात् अतम् ।

विष्टुप् पङ्क्तिय बृहती अनुष्टुपुष्णिगीरितम् ॥

गायत्री ष्यात् सुप्रतिष्ठा प्रतिष्ठा मध्यया सह ।

पायुक्ता षोडश्या सह एकीकाक्षर-वर्जितम् ॥” इत्यग्निपुराणे, ३३० अ० ।

१ । अनुष्टुपे चतुर्ण्योऽपि तन्नां मीमांसा पद्यात् पद्यतथापि १० पङ्के द्रष्टव्या । देवामार्षेऽन्वयमां लौकिके विरलमयीणी इत्यने मेवागुशाक्षरान्येव अर्षोऽनुष्टुपे, यथा—

१ । त्रिष्टुभाः,

“अमी धेदिं परितः कृतधियुगाः, समिहन्ताः प्रान्तसंस्तोर्षदर्भाः ।

अपान्तो हुरितं जव्यगर्भैर्धन्तानास्त्वां धरुयः पाषयन्तु ॥” शकु० ।

तथा च भागवते,

“कचिन्नद्रेऽनामयमात्ममन्त्रो, विष्वायासि स्नायतेयम्मुखेन ।

चालक्षये भवतीमन्तराधिं, दूरे वभुं शोचसि कश्चनाम् ॥” १।१६।२०।

४ । “विपुला युगलः सप्तमः । सर्व्वतः सैतवस्य ।
भ्री न्तौ च ।” पि० ।

“विपुला युगलः सप्तमः सर्व्वं तत् सैतवस्य च ।

भ्री न्तौ वा विपुलानिका वक्र-जातिः समीरिता ।” इत्यग्नि पु० ।

“य चतुर्थादित्यनेन सर्व्वत्र यकारे प्राप्ते, यदा युक्पादे सप्तमो वर्णो लघुर्भवति, तदा विपुला नाम । ननु पथ्यालक्षणान्तर्भूतत्वात् पुनरुक्तमेतत् । नैवं विपुलावर्गस्येदानीमारभ्यमाणत्वात्, तद्विनानुपपत्तेः । युक्पादे सप्तमेन लघुनावश्यमेव भवितव्यम् । प्रथम तृतीययोर्धैतावता यकारस्यापवादः । तथा च वक्ष्यति ‘सर्व्वतः’ इत्यादि । ‘सैतवस्य’ आचार्य्यस्य मतेन युक्पादे-
ऽयुक्पादे च सप्तमो लकार एव कर्त्तव्यः ।

अयुक्पादे यदा चतुर्थादक्षरात्परतो यकारं बाधित्वा भकार-रिफ-
नकार-तकारा विकल्पेन भवन्ति, तदासौ विपुला नाम । चकारात् मकार
सकाराभ्यामपि विपुलोपदिष्टा ।

इत्यादयो विपुलाविकल्पाः सङ्गीर्णाद्यानुकोटिशः काव्येषु दृश्यन्ते ।
सर्वासां विपुलानां चतुर्थो वर्णः प्रायेण गुरुर्भवतीत्याम्नायः ।” ह० ।

५ । “वक्रं नाद्यावसौ स्यातामश्वेयोऽनुष्टुभि ख्यातम् ।

युजोर्जेन सरिङ्गर्तुः पथ्यावक्रं प्रकीर्त्तितम् ॥” के० ।

शिक्षाप्रकाशने वक्रवचने ‘द्वितीयचतुर्थयो पादयो प्रथमादूरे रेकीऽपि न कर्त्तव्य’ इति पिङ्गल
व्यायुधीपदेन सुपेक्षितः ।

६ । “श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्व्वत्र लघु षष्ठमम् ।

द्विचतुःपादयोर्द्वैत्रं सप्तमं दीर्घमन्वयोः ॥” शु० ।

पादानां षडभावरूपपरत ‘सप्तममन्वयो न कार्य्यो, द्वितीयचतुर्थयो रेकीऽपि न कर्त्तव्य’ इति पिङ्गल
व्यायुधरत वक्रवचनं दुतर्थावश्यं श्लोकवचने न गृहीतम् । वैङ्गल पथ्यावक्रात् श्लोकवचनं श्लोकस्य अर्थ
प्रभेदः ।

७। एत एतदुष्टभेदाः साहेतिक रीखामिदंशने ।

अक्षराक्षिपः	पादः	१	२	३	४	५	६	७	८
वक्रस्य	अयुक्	(शोपदिष्टम्)	र्यी	योः		(	(	(	
	युक्		का	द		(	(	(	
पथ्यावक्रस्य	अयुक्		न	पा		(	(	(	
	युक्		नी	योः		(	(	(	
चपलायाः	अयुक्		ग	र्ष	य	(	(	(	
	युक्		स	त		(	(	(	
विपुलायाः	अयुक्*		ष	ष		*	*	*	
	युक्		ग	य	र	(	(	(	
शैतवस्य	अयुक्		न	ती		(	(	(	
विपुलायाः	युक्		हि			(	(	(	

अनुष्टुभः उदाहरणानि ।

१। वक्रस्य,

“नवधारास्यु-संसिक्त-वसुधागन्धि-निःश्वासम् ।

किञ्चिदुन्नत-घोषायं, मही कामयते वक्रम् ॥” ह० ।

तथा च,

“दुर्भाषितेऽपि सौभाग्यं, प्रायः प्रकुरुते प्रीतिः ।

मातुर्मनो हरन्त्वेव, दौर्लालित्योक्तिभिर्वालाः ॥” ह० ।

३। पथ्यावक्रस्य, (क)

“नित्यं नीति-निपस्यस्य, राज्ञो राष्ट्रं न सीदति ।

न हि पथ्याग्निः काये, जायन्ते व्याधि-वेदनाः ॥” ह० ।

* भकार-रैव-नकार-तकार-भकार-सकारा विकल्पेन भवन्ति । शैतवस्ये भकारः ।

† अतुर्थी वर्णः प्रायेण दुरुभंभवति ।

एकीयमते च, (ख)

“भर्तुराज्ञानुवर्तिनी, या स्त्री स्यात् सा स्थिरा लक्ष्मीः ।
स्त्रप्रभुत्वाभिमानिनी, विपरीता परित्याज्या ॥” ह० ।

अपि च, (क)

“मा निषाद प्रतिष्ठात्त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत् प्रौढ-मिथुनादेकमयधीः कामभोहितम् ॥” रामा० ।
“भवेत् स गुरु-तल्पी च, ब्रह्महा च स वै भवेत् ।
सुरापानं स कुर्याच्च, यो हन्याच्छरणागतम् ॥” महाभारतम् ।
“तत् साधुक्त-सन्धानं, प्रतिसंहर सायकम् ।
आर्त्तत्राणाय ते शस्त्रं, न प्रहर्त्तुमनागमि ॥
यदुत्तिष्ठति वर्षेभ्यो, नृपाणां क्षयि तत् फलम् ।
तपःपङ्क-भागमक्षय्यं, ददत्वारण्यका हि नः ॥” शकु० ।
“मृत्युर्जन्मवतां वीर, देहेन सह जायते ।
अथ घाट्मगतास्ते वा, मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः ॥” भागवतम् ।
“दिव्यं धूतरसं पीत्वा, न गर्वं याति कोकिलः ।
पीत्वा कर्द्दमपानीयं, भेको मकमकायते ॥” वररुचिः ।
“कचिद्वृष्टः कचिच्छुष्टो, रुष्टस्तुष्टः क्षणे क्षणे ।
अथवस्थित-चित्तस्य, प्रसादोऽपि भयङ्करः ॥” घंटकर्पूरः ।

३ । अपमानावक्तव्य,

“क्षीयमाणाप्रदग्ना, वक्त-निर्गमांस-नासाया ।
कन्यका वाक्यअपमा, भवते धूर्त्त-सौभाग्यम् ॥” ह० ।

४ । विपुलावक्तव्य, (क) शैतवमते,

“शैतवेन पथार्णवं, तीर्थो दगरयाकजः ।
रत्नःक्षयकर्त्री पुनः, प्रतिष्ठा स्पेन बाहना ॥” ह० ।

तथा च मन्त्र ब्राह्मणि, १म प्रपाठके,

“यदेतद्दृदयं तव, तदसु हृदयं मम ।

यदिदं हृदयं मम, तदसु हृदयं तव ॥” ३ख० ६ ।

“अग्निष्टे हस्तमग्रहीत्, सविता हस्तमग्रहीत् ।

अग्र्यमा हस्तमग्रहीन्नितस्वमसि कर्मणा ॥” ६ ख० १५ ।

(ख) भकारिण,

“इयं सखे चन्द्रमुखी, स्मित-ज्योत्स्ना च भानिनी ।

इन्दीवराची हृदयं, दन्दहीति तथापि मे ॥

वटे वटे वैश्रवणस्यत्वरे, चत्वरे शिवः ।

पर्वते पर्वते रामः, सर्वत्र मधुसूदनः ॥

देवः स जयति श्रीमान्, दण्डधारी महीपतिः ।

यस्य प्रसादाद्भुवनं, शाश्वते पथि तिष्ठति ॥” ह० ।

“स सत्यवचनाद्राजा, धर्म पायेन संयतः ।

विवासयामास सुतं, रामं दशरथः प्रियम् ॥” रामा० ।

“एतावदुक्ता स तदा, तूष्णीमासीद्भृगूत्तमः ।

अथ सूर्योऽददत्तस्मै, छत्रोपानहमाशु वै ॥” महाभारतम् ।

“यथा वशिष्ठाद्भिरसाहस्यो प्राचेतसस्तथा ।

जनकानां रघुणाञ्च वंशयोरुभयोर्गुरुः ॥” उत्तरचरितम् ।

“इतस्त्व पात्रेसमितैः, खट्वारूढः प्रमादवान् ।

पानशौण्डः श्रियं नेता, नात्यन्तीनत्वमुन्मनाः ॥” भट्टिकाव्यम् ।

“विराह एवं भवता, विराहा बहुधा च नः ।

निर्वर्त्यतेऽरिः क्रियया, सः श्रुतश्रवसः सुतः ॥” माघः ।

(ग) रेफेण,

“लक्ष्मी पतिं लोकनाथं, रथाङ्गधरमीश्वरम् ।

यज्ञेश्वरं शार्ङ्गपाणिं, प्रणमामि त्रयीं तनुम् ॥

अविद्ययाः अज्ञानं, अज्ञानं च मृत्युं ।
 मृत्युं च अज्ञानं अविद्ययाः अज्ञानं च मृत्युं ॥” इति ।
 “अज्ञानं मृत्युं, मृत्युं च अज्ञानं ॥”
 अज्ञानं मृत्युं, मृत्युं च अज्ञानं ॥” महाभारतम् ।
 “अज्ञानं मृत्युं, मृत्युं च अज्ञानं ॥”
 “अज्ञानं मृत्युं, मृत्युं च अज्ञानं ॥” विष्णुः ।
 “अज्ञानं मृत्युं, मृत्युं च अज्ञानं ॥”
 अज्ञानं मृत्युं, मृत्युं च अज्ञानं ॥” अग्निः, २०१।२३ ।

(३) मन्त्रार्थः,

“तपःप्राप्त्या मिरतं, तपस्यो वाग्विदां वरम् ।
 मारुतं परिपश्य, वाग्मीकिर्मुनिपुङ्गवम् ॥” रामा० ।
 “मर्तोऽथं जायते विप्र, मनुष्याणां सुखाय चम् ।
 धर्मं प्राणा इति यथा, धर्मेषु परिपश्यते ॥” म० भा० ।
 “ता कथा प्राणमन्थानि, कथा-शब्देनैव दूरतः ।
 सुखायैव धर्मः, स हि विद्वानपीडति ॥” गकु० ।
 “मन्त्र-जगत्या-प्रमत्तं, शोभ-याग-फलं मुनि ।
 मर्त्यं शोभयता-पामं, यजमानः करोति हि ॥” ब्रह्मवै० ।
 “मन्त्र-मनुष्ये भोषिण, भोषुक्काक्रमणेन च ।
 शीतं च भाषि कृषिणी, पपात च ममार च ॥” विष्णुः ।
 “अज्ञानं मृत्युं, मृत्युं च अज्ञानं ॥”

“सखा गरीयान् शलुघ, छत्रिमस्ती हि कार्यतः ।
स्थाताममित्रौ मित्रे च, सहज-प्राकृतावपि ॥” माघः ।

(छ) सकारिण,

“जिते तु लभते लक्ष्मीं, मृते चापि वराङ्गनाः ।
क्षणविध्वंसिनि काये का चिन्ता भरणे रणे ॥” ह० ।
“स्वागतं स्नानधिकारान्, प्रभावैरवलम्ब्य वः ।
युगपद्युग बाहुभ्यः, प्राप्तेभ्यः प्राज्यविक्रमाः ॥” कु० स० ।
“तच्च द्वादशसाहस्रं, ब्रह्माण्डं तद्विजेऽप्येत् ।
भारते पर्वसमाप्ती, वस्तु गन्ध-स्तगादिभिः ॥” अग्निपु०, २७१।२३।

(ज) सङ्कीर्णयाय,

“क्षचित्काले प्रसरता, क्षचिदापत्य विघ्नता ।
शुनेव सारङ्गकुलं, त्वया मित्रं विपां कुलम् ॥” भारविः ।
“उत्तिष्ठमानसु परो, नोपेक्ष्यः पथमिच्छता ।
समी हि शिष्टैराग्नातौ, वर्त्मन्तावामयः स च ॥
ततः सपत्नापनयस्मरणानुशयस्फुरा ।
श्रोत्रेण रामो रामौष्ठमिष्व बुम्बन-बुधुना ॥
हृती हिङ्गिम्बरिपुष्पा, रात्रि ईमासुरे बुधि ।
चिरस्थ मित्रव्यसनी, सुदमो दमघोषजः ॥
ककुम्भिकन्यावक्त्रास्तर्वासन्नव्याधिवासया ।
मुखामोदं मदिरया, कृताशुव्याधमुहमन् ॥
यासव्यपार्थिव्याहादि भालायामधिकद्युतिः ।
एकार्यतन्तुप्रोतायां नायको नायकायते ॥” माघः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

—०—

१ । “प्रतिपादं चतुर्वृद्ध्या पदचतुरूहम्” । पि० ।

“अनुष्टुभः पादादूर्ध्वं प्रतिपादं चतुरचरद्वया यद्वत्तं निष्पद्यते, तत् पदचतुरूहं नाम । अत्र गुरुलघुविभागो नियते ।” ह० ।

२ । “गावन्त आपीङः ।” पि० ।

“गकारो दावन्ते चेद्भवतश्चतुर्णामपि पादानां, तत्पदचतुरूहमापीङसंज्ञकं भवति । अन्ते गुरुद्वयग्रहणादत्र शेषाणां लघुत्वमभ्यनुज्ञातं सूत्रकारेणैति मन्यामहे ।” ह० ।

३ । “आदौ चत् प्रत्यापीङः । प्रत्यापीङो गावादी च ।” पि० ।

“गकारो द्वौ आदौ चेद्भवतश्चतुर्णां पादानां, तदा तत्पदचतुरूहं प्रत्यापीङसंज्ञकं भवति । तस्यैव पदचतुरूहस्यान्ते आदौ च यदि गकारो भवत्सदा प्रत्यापीङ एव भवति । तदेवं द्विप्रकारः प्रत्यापीङो भवति । अत्रापि पूर्ववत् शेषाणां लघुत्वमेव ।” ह० ।

४ । “प्रथमस्य विपर्यासि मञ्जरीः लवल्यमृतधाराः ।”

पि० ।

“आपीङग्रहणं निवृत्तम् । तेनैव समं लघुचराम्भ्यनुज्ञानञ्च । तदेव पदचतुरूहं प्रथमस्य पादस्य द्वितीयेन विपर्यासि मञ्जरी, तृतीयेन विपर्यासि

खली, चतुर्थेन विपर्यायेः मृतधारा । केचिदापीडादिव्यपि पादविपर्याये
सति मञ्जर्यादिनामानि इच्छन्ति ।” ह० ।

५ । एत सङ्केतेनैतेषां वर्णसंख्या लघु गुरु संख्या च दृश्यन्ते ।

वृत्तनामानि	पादे अक्षराणि					
	१मि	२ये	३ये	४थे		
१ पदमनुसङ्गम्	८	१९	१६	९०	प्रथमस्य	
२ मञ्जरी	१९	८	१६	९०	२येन	
३ खली	१६	१९	८	९०	२येन	
४ अमृतधारा	९०	१९	१६	८	४थेन	
५ आपीड	६	१०	१४	१८	अन्ते	
६ प्रत्यादीक	(क)	६	१०	१४	१८	आदी
		(ख)	४	८	१२	१६

* लघुअक्षराणि ।

६ । अवीडुवीदाहरणानि एकादिमञ्ज्याक्रमेण वीडुयानि ।

इ

(१) “तस्याः कटाक्षविद्येपैः, कम्पिततनुकुटिलैरतिदीर्घैः ।

तक्षकदष्ट इवेन्द्रियशून्य-क्षतचैतन्यः,

पदचतुर्बुद्धं न चञ्चति पुरुषः पतति सहसैव ॥” ह० ।

(२) “जनयति महतीं प्रीतिं हृदये, कामिनां चूतमञ्जरी ।

मिलदलितकचक्षुपरिचुम्बितकेसरा,

कोमल-मलयवात-परिनर्तित-तरुशिखरस्थिता ॥” ह० ।

(३) “विरहविधुर-ङ्गणकाङ्गना-कपोलीपमं, परिणतिधरं पीतपाण्डुच्छवि ।

लखलीफलं निदाघे,

भवति जगति हिमकर-शीतलमतिस्वाङ्गुणहरम् ॥” ह० ।

(४) “परिवाञ्छसि कर्णरसायनं सततममृतधाराभिः,

यदि हृदि वा परमानन्दरसम् ।

चेतः शृणु धरणीधरवापीमन्तमयीं, तत्काव्यगुणभूपणम् ॥” इ० ।
पूर्वोक्ते श्लोकचतुष्टय इदमत्रविभक्तौ न्यते ।

(५) “कुसुमित-सहकारे, इत हिम-महिम युचि गगाङ्गे ।
विकसित कमल-सरसि मधुसमयेऽग्निन्,
प्रवससि पयिक इतक यदि भवति तव विपत्तिः ॥” इ० ।

(६, क) “चित्तं मम रमयति, कान्तं वनमिदमुपगिरिनदि ।
कूजन्मधुकर-कलरवकृत जनधृति,
पुंक्कीकिल मुखरित-सुरभिकुसुमचिततरतति ॥” इ० ।

(६, ख) “कान्तावदनसरोज, हृद्यं घनसुरभि-मधु रमाद्यम् ।
पातु रश्मि सततमभिलपति मनो मे,
किञ्चिन्मुकुलित-नयनमविरतमणितरमणीयम् ॥” इ० ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

१ । “उद्गतामेकतः स्त्रौ स्त्रौ, न्स्त्रौ ज्गौ, स्त्रौ वलीगु,
स्त्रौ स्त्रौ ग् ।” पि० ।

“यत्र प्रथमे पादे सकार-जकार-सकार-नकारैर्दशाक्षराणि भवन्ति,
द्वितीये नकार-सकार-जकार-गकारैर्दशैव, तृतीये भकार-नकार-जकार-
लकार-गकारैरेकादशैव, चतुर्थे पादे सकार-जकार-सकार-जकार-गकारै-
स्त्रयोदशैव, तद्वत्तमुद्गता नाम ।” इ० ।

छन्दोमन्त्रार्थां “यद्यय भगभगा, स्युरथी” इति दशाक्षरं लक्षवर्गती भान्तिमिदं वक्तव्यम्, एत उद्गता द्विपकारा इति । ‘यद्यय मनलमना स्युरथी’ इति पाठग्रहणे तु सामञ्जस्यभवेत् ।

२ । “द्वितीयस्य सौरभकं नीं भ्गौ । ललितं नीं सौ ।”
पि० ।

“उद्गतायास्तृतीये पादे तु विशेषः, रेफ-नकार-भकार-गकारैर्दशाक्षराणि यदा भवन्ति तदा सौरभकं नाम, यदा नीं सौ भवतस्तदा ललितं नाम वृत्तम् ।” ह० ।

३ । उपस्थितप्रचुपितं पृथगाद्यं स्तौ ज्भौ गौ, स्तौ ज्यौ गु, नौ सु, नौ न् ज्यौ । वर्द्धमानं नीं स्तौ न्स्तौ । शुद्ध-विराड्रूपमं त्वः ।” पि० ।

“यत्र प्रथमे पादे सकार-सकार-जकार-भकारा गकारौ च भवतः, द्वितीये सकार-नकार-जकार-रेफा गकारश्च, तृतीये नकारौ सकारश्च, चतुर्थे त्रयो नकारा जकार-यकारौ च, तदुपस्थितप्रचुपितं रूपं वृत्तं भवति ।

	पाद	रूपराशि ।
(च) उपस्थित- प्रक्षुपितस्य	१मे	
	२ये	
	३ये	
	४थे	
(छ) वर्द्धमानस्य	३ये	
(ज) शब्दविराडृपमस्य	३ये	

१। ऋवीहृवीदाहरणानि क-ख-ग-च-ङ-ज इति वरंजनेषु वीहन्त्यानि ।

(क) “अथ तत्र पाण्डुतनयेन, सदसि विहितभ्रुद्विपः ।

मानमसह्यत न चेदिपतिः, परहृद्विमल्लरि मनो हि मानिनाम् ॥”

माघः ।

“सृगलोचना शशिमुखी च, रुचिरदग्ना नितम्बिनी ।

हंसललितगमना ललना, परिशीयते यदि भवेत्सुलोद्भता ॥” ह० ।

(ख) “विनिवारितोऽपि नयनेन, तदपि किमिहागतो भवान् ।

एतदेव तव सौरमकं, यदुदीरिजार्धमपि नावबुध्यते ॥” ह० ।

(ग) “सततं प्रियंवदमनून-ममलहृदयं गुणोत्तरम् ।

सुललितमतिकमनीयतनुं, पुरुषं त्वजन्ति न तु जातु योयितः ॥” ह० ।

(च) “रामाकामकरेणुका सृगायतनेत्रा, हृदयं हरति पयोधरावनम्बा ।

इयमतिशयसुभगा, बहुविध निधुवनकुशला ललिताङ्गी ॥” ह० ।

(छ) “विम्बोष्ठी कठिनोन्नतस्तनावनताङ्गी, हरिषोमिशुनयना नितम्बगुर्वी ।

सदकलकरिगमना परिष्पतशशिवदमा,

जनयति मम मनसि मुदं मदिराक्षी ॥” ह० ।

(ज) “कन्येयं कनकोञ्जला मनोहरदीप्तिः, शशिनिर्मलवदना विशालनेत्रा ।

पीनोरुनितम्बशालिनी, सुखयति हृदयमतिशयं तरुणानाम् ॥” ह० ।

षष्ठोऽध्यायः ।

अथार्धसमहत्तम् ।

१ । “अयुजोर्यदि सौ जगौ युजोः, सभरा ली यदि सुन्दरी तदा ।” ग० ।

“विपमे ससजा गुरुः समे, सभरा लोऽथ गुरुर्वियोगिनी” इति मल्लिनाथः ।

२ । “वेगवती सौ स्गौ, भौ भ्गौ ग् ।” पि० ।

“विपमे प्रथमात्तरहीनं, दोधकमेव हि वेगवती स्यात् ।” ग० ।

“सयुगात् सगुरु विपमे चेद्भाविह वेगवती युजि भाद्रौ ।” के० ।

३ । “भद्रविराट् तजौ गौ, स्तौ उगौ ग् ।” पि० ।

“भोजे तपरौ जरौ गुरुयेन्-स्तौ उगौ ग् भद्रविराड् भवेदनीजे ।” के० ।

“भौपच्छन्दसकान्तःपातित्वेऽपि विशेषसंज्ञार्यमईसमाधिकारे पाठः ।” ह० ।

४ । “केतुमती सजौ स्गौ, भौ न्गौ ग् ।” पि० ।

“असमे सजौ सगुरुयुक्तौ, केतुमती समे भरनगातः ।” के० ।

५ । “उपचित्तकं सौ स्तौ ग्, भौ भ्गौ ग् ।” पि० ।

“विपमे यदि सौ सलगा दले, भौ युजि भाद्रुकावुपचित्तम् ।” के० ।

६ । “आस्थानिकी तौ उगौ ग्, उतौ उगौ ग् ।” पि० ।

“आस्थानिकी वार्त्ताहारिकीच्यते ।” ह० ।

(क) “आस्थानिकी सा प्रकटी-कृतार्थे, यदीन्द्रव्याचरणः पुरस्तात् ।

उपेन्द्रव्याचरणास्तयोऽन्ये, मनीषिणीक्ता विपरीतपूर्वा ॥” शृ० ।

(ख) “आस्थानिकी तौ जगुरु ग भोजे, जतायनीजे जगुरु गुरुयेत् ।

जतौ जगौ गो विपमे समे चेत्, तौ उगौ ग एषा विपरीतपूर्वा ।” के० ।

७ । “विपरीताख्यानिकी ज्तौ ज्गौ ग्, तौ ज्गौ ग् ।”
पि० ।

८ । “द्रुतमध्या भौ भ्गौ ग्, न्जौ ज्यौ ।” पि० ।

“भत्रयमोजगतं गुरुणी चेद्, युजि च नजौ ज्ययुती द्रुतमध्या ।” के० ।

छपञ्चिदान्तर्गमेयमयुक्पादी पुनस्त्रिष्टुमी दीघक-लक्षणाभागे, युक्पादी जगत्यास्तामरसलक्षणाभागे च ।

९ । “हरिणमुता सौ स्तौ ग्, न्भौ भ्रौ ।” पि० ।

“सौ सलौ गय नो भौ भ्रौ भवेद् हरिणवल्लभा ।” इत्वग्निपुराणे ।

“सयुगात्सलघू विपने गुर्युजि नभौ भरकौ हरिणमुता ।” के० ।

“प्रथमाक्षरमाद्यत्तयोर्द्रुतविलम्बितकस्य हि पादयोः ।

यदि नास्ति तदा कमलीक्षणे, भवति सुन्दरि सा हरिणमुता ॥” शु० ।

१० । “अपरवह्नां नौ लौ ग्, न्जौ ज्नी ।” पि० ।

“अयुजि ननरला गुरुः समे, न्जमपरवह्नामिदं ततो जरौ ।” के० ।

“अस्य वैतालीयान्तर्गतत्वेऽपि विशेषसंज्ञार्थमिहोपन्यासः ।” ह० ।

११ । “विपने ससजा यदा गुरु चेत्तभरा येन तु मालभारिणीयम् ।”

परि० ।

१२ । “अयुजि ननभभाः समकेऽपि तु, नयुगरयुगलन्तदा कौमुदी ।”

परि० ।

१३ । “पुष्पिताग्रा नौ यौ, न्जौ ज्नी ग् ।” पि० ।

“अयुजि नयुगरेफतो यकारी, युजि च नजौ जरगाद्य पुष्पिताग्रा ।”

के० ।

* आख्यानिका पुनः इन्द्रवज्रीपेन्द्रवज्रीपक्षातिप्रकरणे नामान्तरेण वेदितव्याः । परन्तु आख्यानिकी पिङ्गलस्य कैदारमदृश्य च ५ ७-५ ७ इति षयुभिः पादै, युतवीषस्य तु ५ ७ ७ ७ इत्येतैः । विपरीताख्यानिकी पिङ्गल-कैदारमदृशीः ७-५ ७ ५ इति पादचतुष्टयै, युतवीषस्य तु ७ ५ ५ ५ इत्येतैः ।

“इयमप्यौपच्छन्दसकान्तर्गता ।” ह० ।

१४ । “यवमती जी जी, ज्री ज्री ग् ।”* पि० ।

“यवान्विता यवमतीत्यर्थः ।” ह० ।

१५ । “स्याद्युग्मके रजौ रयी समे चेतु,
जरी जरी गुर्यवात्परामतीयम् ।”* को० ।

१६ । “यंदि विपमे भवतो नजी जरी,
सजयाः समे जगुरु मञ्जुसौरभम् ।”† परि० ।

१० । एतद्वचानां सुन्दर्यपरवक्त्रो हे चैतालीघान्तर्गते, भद्रविराजालभारिषीपुष्पितारा औपच्छन्द-
सकान्तर्गता, वेगवती आपातलिकान्तर्गता चेति ।

१८ । अत्राईसमहसलचणानि रिखाभि, प्रदर्शनी ।

* अयुजि अन्यलधुः पिङ्गलस्य, अन्यगुरुः कीदारमदस्य इत्येव भेदी दृश्यते ।

† अंत नारायणभद्रधृत पाठोऽवलम्बितः । यौमता ताराभाषतर्कबाधस्थितिना रामतारणशिरीमणिना
च धृतः पाठः ‘समे तु जगुरुः’ इत्यधिकाचरदीपेण ह्युपेक्षितः ।

वृत्तनामानि ।	पादौ	चन्द्रापि ।
१ । सुन्दरी ।	चतुर् पु	
२ । वेगवती	च. पु.	
३ । भद्रविराट्	च. पु.	
४ । केतुमती	च. पु.	
५ । उपचित्रकम्	च. पु.	
६ । आस्थानिकी (पि०)	च. पु.	
७ । विपरीतास्थानिकी (पि०)	च. पु.	
८ । द्रुतमध्या	च. पु.	
९ । हरिणमुक्ता	च. पु.	
१० । अपरवक्तम्	च. पु.	
११ । नालभारिणी	च. पु.	
१२ । कौमुदी	च. पु.	
१३ । पुष्यिताया	च. पु.	
१४ । यवमती (पि०)	च. पु.	
१५ । यवमती (के०)	च. पु.	
१६ । मञ्जुशौरभम् ।	च. पु.	

१८ । अहंसमद्वयचानामुदाहरणानि । (१) सुन्दर्याः,

“किमिवाखिल-लोक-कीर्त्तितं, कथयत्यात्मगुणं बुधो जनः ।

वदितास्ति न यस्य कथन, स्वगुणं तेन वदत्यसौ स्वयम् ॥” माघे १६।३१।

(२) वेगवत्याः,

“तव पुञ्ज-नराधिप सेनां, वेगवतीं सहते समरेषु ।

प्रलयोन्मिमिवाभिमुखीं तां, कः सकलचित्तिभ्रन्निवहेषु ॥” ह० ।

(३) भद्रविराजः,

“यत्पादतले चकास्ति चक्रं, हस्ते वा कुलिगं सरोरुहं वा ।

राजा जगदेकचक्रवर्ती, स्याच्छं भद्रविराट् समश्रुतेऽसौ ॥” ह० ।

(४) कोतुमत्याः,

“हृत्तभूरिभूमिपतिचिह्नां, युद्धसहस्रलब्धजयलक्ष्मीम् ।

सहते न कोऽपि वसुधायां, कोतुमतीं नरेन्द्र तव सेनाम् ॥” ह० ।

(५) उपचित्रकस्य,

“उपचित्रकमत्र विराजते, चूतवनं कुसुमैर्विकसद्भिः ।

परपुष्टविधुष्टमनोहरं, मन्मथकेलिनिकेतनमेतत् ॥” ह० ।

(६) आख्यानिक्याः (पि०), कुमारसम्भवे, माघे च,

६ “वर्षप्रकर्षे सति कर्णिकारं, दुनोति निर्गन्धतया स्व चेतः ।

७ प्रायेण सामग्राविधौ गुणानां, पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रहृत्तिः ॥”

८ “यामूढवानूढवराहमूर्त्तिः, सुहृत्समादौ पुरुषः पुराणः ।

९ तेनोद्यते साम्प्रतमच्चतैव, क्षतारिणा सम्यगसौ पुनर्भूः ॥”

(क) तथा कुमारसम्भवे आख्यानिक्याः, श्रु० ।

६ “एकेव सत्यामपि पुत्रपङ्क्तौ, चिरेण दृष्टेव नृत्योत्थितेव ।

७ उपोदपाणिप्रहणेति पित्रोः, उमा विशेषोच्छसितं बभूव ॥”

विपरीताख्यानकथाय (शु०), कुमारसम्भवे, ७।२३।

उ “अथाङ्गुलीभ्यां हृदितालमात्रं, माङ्गल्यमादाय मनःशिलाच्च । इ
इ कर्णावसक्तामलदन्तपत्रं, माता तदीयं मुखमुन्नमस्य ॥” इ

(७) विपरीताख्यानिकथाः (पि०), कुमारसम्भवे, ७।६४।

उ “तमेकदृश्यं नयनैः पिबन्त्यो, नार्थ्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि । इ
उ तथाहि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां, सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥” इ

(८) द्रुतमध्यायाः,

“यद्यपि शीघ्रगति-मृदुगामो, बहुधनवानपि दुःखमुपैति ।
नातिशयत्वरिता न च मृदो, नृपतिगतिः कथिता द्रुतमध्या ॥” इ० ।

(९) हरिणमुतायाः,

“तव पुञ्ज नराधिप विद्धिपां, भयविवर्जितकेतुलघीयसाम् ।
रणभूमिपराङ्मुखवर्कानां, भवति शीघ्रगतिर्हरिणमुता ॥” इ० ।

(१०) अपरवक्त्रस्य,

“मम भुजबल-वेग-वेगितः, पततु शरोऽस्य महान् महोरसि ।
व्यपनयतु तनोश्च जीवितं, पततु ततश्च महीं विष्णुर्जितः ॥” रामा० ।

(११) मालभारिण्याः,

“वसने परिधूसरे वसाना, नियमक्षाममुखी धृतीकवेणिः ।
अतिनिष्करुणस्य शङ्खीला, मम दीर्घं विरहव्रतं विभर्त्ति ॥” शकु० ।

(१२) पुष्यिताम्रायाः,

“इति सतिरुपकल्पिता विद्वन्धा, भगवति सत्त्वत पुङ्गवे विभृम्नि ।
स्वसुखसुपगते क्षापिद्विहर्त्तुं, प्रकृतिमुपेयुषि यद्भवप्रवाहः ॥” भाग० १।८।१२।

(१४) यवमत्याः (पि०),

“पद्मकान्तु कोमले करे विभाति, प्रगंस्य मत्स्यलाब्धनं पदे च यस्याः ।
सा यवान्विता भवेदनाधिका च, समस्त-वन्धुपूजिता प्रिया च पत्युः ॥” इ० ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

—०—

१ । “शिखैकोनत्रिंशदेकत्रिंशदन्ते ग् ।” पि० ।

“यस्य प्रथमे पादे एकोनत्रिंशदक्षराणि द्वितीये चैकत्रिंशत्, द्वयोरपि पादयोरन्ते प्रत्येकं गुरुः, तद्वत्तं शिखा नाम । अर्द्धाधिकाराद्वितीयमप्यर्द्धं तादृशमेव । अन्ते गिति नियमार्थमेतत् । अन्ते एव गुरुर्नान्यत्र । तेनायुक्पादेऽष्टाविंशतिरक्षराणि लघून्यन्ते गुरुरेकः । युक्पादे त्रिंश-
ल्लघवोऽन्ते गुरुश्च ।” ह० ।

“शिखिगुणित-दशलघुरचितमपगत-लघु-युगलमपरमिदमखिलम् ।

सगुरुशकल्लयुगलकमपि सुपरिघटित-ललितपदवितति भवति शिखा ॥”

के० ।

२ । “खञ्जा महत्ययुजीति ।” पि० ।

“एकत्रिंशदक्षरो विषमः पादः कर्त्तव्यः, एकोनत्रिंशदक्षरश्च समः पादः ।”

ह० ।

“विनिमयविनिहितमकलयुगलकलितपदवितति चिरचितगुणनिचया ।

श्रुतिसुखल्लदियमपि जगति जिजशिर उपगतवति सति भवति खजा ॥” के० ।

भ्रंजशिरः उपगतवति सति खजा खञ्जा नाम च्छन्दः ।

१ । इमे द्वे शिखा खञ्जे इतरनाकरस्य सममानाप्यद्वितीयाध्यायान्तर्गते । परन्तु तयोरेष्टी. माता न समसङ्गताः । पिङ्गलेन च सूत्रमध्ये शिखा नाम द्वे छन्दो व्याख्याते, एकमर्द्धसममत्रलनपरस्य माता-
च्छन्दोऽन्तर्गतं पूर्वमेव ११ इहे व्याख्यात, प्राक्तनमध्ये शिखाखञ्जयोरेऽन्वे भेदा व्याख्यातास्तौ नाव गृहीताः ।
अनयोर्भेदरूपलाहि इतरनाकरीकस्येयमश्रुताशुभीयते ।

४ । अत्र शिखासुखीलपुगुरसङ्गा सद्वतन दम्भत ।

पदार्थः	अयुक्तपाद		युक्तपादे	
	लघुनि	गुरु	लघुनि	गुरु
शिखाया	२८	१	३०	१
खञ्जाया	३०	१	१८	१

५ । उदाहरण शिखाया —

“अभिमत-यसुल कुसुम घनपरिमल मिलदलि सुखरित हरिति मधौ,
सहचर मनयपवन रय तरलित सरसिजरजसि शुचितरणिवितते ।
विकसित विविधकुसुमसुलभसुरभिगरमदन निहित सकलजने,
ज्वलयति मम हृदयमविरतमिह सुतनु तव विरह दहन विपमशिखा ॥” ४०

उदाहरण खञ्जाया —

“अपगतघन विगददगदिशि हतजनदृशि परिणतकणकपिलकलमे,
प्रविकसितसमकुसुमभवपरिमल सुरभितमरुति शरदि समये ।
शुचियगिमहमि विष्टतसरमिहहि मुदित मधुलिङ्गि विमलितधरषितले ।
किमपरमिह कमलमुखि सुखमनुभवति मम हृदयकामलमधुना ॥” ४० ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अथ समष्टत्तम् ।

- १ । “ग्लिति समानी । २ । ल्घिति प्रमाणी ।
३ । वितानमन्यत् ।” वि० ।

“गकार-भकाराभ्यां यद्वत्तं समाप्येत तत् ‘समानी’ नाम । लकार-
गकाराभ्यां यद्वत्तं समाप्येत तत् ‘प्रमाणी’ नाम, नाराचमित्यपरे । ‘पाभ्यां

समानो-प्रमाणीभ्याम् 'अन्यत्' अष्टाक्षरपादं छन्दो 'वितानं' नाम । किञ्च वितानमन्यदिति ब्रुवन् सूत्रकारो वितानस्यानेकप्रकारतां दर्शयति, अन्यथा वितानं भौ गौ इत्येव विदध्यात् ।” ४० ।

१ । एभिस्त्रिभिः सूत्रैः समानो प्रमाणी वितानानोति त्रीणि साधारणनामान्येदीकानि । जलजुष्टुभी विशेषकानि । अन्यथा पिङ्गलाचार्यस्य प्राक्तनव्यगताष्टाक्षरमद्विक्रितेति विशेषसंज्ञाऽऽहेतुकी भवेत्, सूत्रव्ययगतं 'चित्तपदा भौ गौ' इति एतच्चाभावशक्यं स्यात् । वनतस्तु 'वितानमन्य'दित्यनेन सूत्रेण कस्यापि विशेषशक्यस्य लक्षणं नोक्तं, समानो प्रमाणी लक्षणयोरभावविशिष्टमतिव्यापकं नामैव निर्दिष्टम् ।

२ । अथ इत्यायुष इति समानो प्रमाणी वितानानामुदाहरणानि चोद्ध्रियन्ते ।

- (क) समान्याः, “वासवोऽपि विक्रमेण यत्समानतां न याति ।
तस्य वल्लभेश्वरस्य कोन तुल्यता क्रियेत ॥
अपि च, ॐ नमो जनार्दनाय पापसङ्घमोचनाय ।
दुष्ट-दैत्य-सर्दनाय पुण्डरीकलीचनाय ॥”
- (ख) प्रमाण्याः, “सरोजयोनिरम्बरे रसातले तथाच्युतः ।
तव प्रमाणमोक्षितुं क्षमौ न तौ बभूवतुः ॥”
- (ग) वितानस्य, “दृष्ट्वां त्यज धर्मं भज पापे हृदयं मा कुरु ।
इष्टा यदि लक्ष्मीस्तव शिष्टाननिशं संशय ॥
द्वितीयञ्च, हृदयं यस्य विशालं गगनाभोगसमानम् ।
लभतेऽसौ मणिचित्रं नृपतिर्मूर्ध्नि वितानम् ॥
अन्यञ्च, कङ्काल-मालभारिणं कन्दर्प-दर्प-हारिणम् ।
संसारबन्धमोचनं वन्दामहे त्रिलोचनम् ॥
अपि च, तस्याः स्मरामि सुन्दरं चन्द्रोपमानमाननम् ।
कन्दर्प-चाप-भङ्गुर-भ्रू-विभ्रमोपशोभितम् ॥
अन्यदतो हि वितानं खेतपटेन यदुक्तम् ।
चित्तपदापि च भौ गौ तेन गतार्थमिधैतत् ॥”

इति धीपकते छन्दःसारसंग्रहे इतिभेदी नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

तृतीयोऽंशः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथ समहत्तभेदाः ।

“आरभ्यैकाक्षरात्पादादेकैकाक्षरवहितैः” ।

पादैरुक्त्यादिसंज्ञं स्याच्छन्दः ‘पङ्क्तिं गतिं गतम् ।’” के०, ग० । ४

१ । उक्थायां त्रिः । तल्लक्षणं “सो सा जं गो ।” प्रा० । “ग्यीः ।” के० ।
साङ्केतिकम् (—) उदाहरणञ्च “श्रीस्त्री सास्ताम् ।” ग० ।

२ । अत्युक्त्यायाम्,

१ । कामः स्त्री वा—तल्लक्षणम्, “दीहा पीहा, कामी रामो ।”
प्रा० । “गौ स्त्री ।” के० । सां (—) । यथा—

“तुम्हे मुम्हे सुभं देऊ ।” प्रा० ।

२ । मधु—“लहु जुध । महु धुध ॥” प्रा० । सां (—) ।

३ । मही—“लगी जही । मही कही ॥” प्रा० । सां (—) ।

४ । सारः—“सार एहु । गो वि रेह ॥” प्रा० । सां (—) ।

३ । मध्यायाम्,

१ । ताली नारी वा—तल्लक्षणं “तालीए जाणोए । गोकणा
तीवणा ॥” प्रा० । “मो नारी ।” के० । सां (—) ।

यथा “गोपानां नारीभिः । द्विटोऽव्यात् कृपो वः ॥” ग० ।

२ । प्रिया मृगी वा—“हे पिए लेकिए । अकुरे तिण्डि रे ॥” प्रा० ।
“री मृगी ।” के० । सां (—) ।

* विहनापायेषु मूषट्ठ लोडिकण्ड पञ्चरसे एवापरापत्रि पञ्चाक्षरपर्यन्तं इति नोटम् । वैदिके तु तदुभये ।

यथा “सा मृगीलीचना । राधिका श्रीपतीः ॥” ग० ।

३ । मृगी—“ससी सो ज णीओ । फण्णिन्दे भणीओ ॥” प्रा० ।
सां (— —) ।

४ । रमणः—“सगणो रमणो । सहिओ कहिओ ॥” प्रा० ।
सां (— —) ।

५ । पञ्चालः—“तकार जं दिट्ट । पञ्चाल उक्किट्ट ॥” प्रा० ।
सां (— —) ।

६ । मृगिन्द्रः—“णरेन्द ठवेहु । मइन्द करेहु ॥” प्रा० । सां (— —) ।

७ । मन्दरः—“भो जहि सो सहि । मन्दर सुन्दर ॥” प्रा० ।
सां (— —) ।

८ । कमलः—“कमल पभण । सुमुहि णगण ॥” प्रा० ।
सां (— —) ।

९ । प्रतिहायाम्,

१ । तीर्णा कन्या वा—“चारी हारा, अष्टा काला । विण्णे कणा,
जाणे तिष्ठा ॥” प्रा० । “गमी चेत्कन्या ।” के० । सां (— — —) ।

यथा “मासत्कन्या, सैका धन्या । यस्याः कूले, कृण्योऽखिसत् ॥” ग० ।

— २ । सती—“नगि सती ।” ग० । सां (— — —) ।

यथा “सुररिपो, तव पदम् । नमति सा, ननु सती ॥” ग० ।

३ । धारि, “वण्ण धारि, सुग्धि धारि । विण्णि हारि, दोस मारि ॥” प्रा० ।
यथा च हत्तरदायणां “रं विधाय, नं निधाय । धारि नाम, हत्तमेहि ॥”
सां (— — —) ।

४ । नगानी—“पचीहरी, गुरुहरी । णगाणिषां, मजाणिषो ॥” प्रा० ।
सां (— — —) ।

५ । सुप्रतिहायाम्,

१ । इमः पट्टित्तरधरपट्टित्तिवा—तत्रचण्णम्, “विंगल दिशी,
धे ह्द पिशी । कण्ण दुदिषो, इम मुणिषो ॥” प्रा० । “गो गिति

पङ्क्तिः ।” के० । “आद्यचतुर्थं, पञ्चमकं चेतु । यत्र गुरुः, स्यात्साचर-
पङ्क्तिः ।” श्रु० । सां (— — — —) ।

२ । प्रिया—“मनौः प्रिया ।” ग० । सां (— — — —) ।

३ । मन्मोहा —“मन्मोहारुच, दिष्टो मीभूधम् ।

वे कथा हारो, भूषन्ता सारो ॥” प्रा० । सां (— — — —) ।

४ । हारीतः—“आइं हि भन्ते, हारे सजुत्ते ।

मज्जेक गन्वो, हारीभ वन्वो ॥” प्रा० । सां (— — — —) ।

५ । यमकम्—“सुपिभ्र भण, मरस मण ।

मरह गण, जमक गुण ॥” प्रा० । सां (— — — —) ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

(क) “गायत्रे हृन्दसि ।” इ० ।

१ । “तनुमध्या ल्यौ ।” पि० ।

“अत्र पादान्ते विगेषेण वियामः कर्त्तव्य इत्याश्रायः ।” इ० ।

“ल्यौ चेतनुमध्या ।” के० ।

२ । चतुर्थगा गगिषदना वा—“ठइ चठवंसा, फणि वइ भासा ।

दिप्रवर कण्ठो, फुनरमवण्ठो ॥” प्रा० । “गगिषदना न्यौ ।” के० ।

“अगुरुचतुष्कं भवति गुरु द्वी । घनकुचयुग्मे गगिषदनासी ।” श्रु० ।

३ । ग्रीषा विद्युषेष्वा, याणी वा—“वाराङ्गा मत्ता जं, कणा तीषा ह्योतं ।
हारा हृदा वंधी, मैमारुधा हृन्दो ॥” प्रा० । “विद्युषेष्वा मो मः ।” के० ।

“धर्वे वेदोर्धाणां, याणीति मोक्ता मा ।” इति टण्डटीका ।

४ । वसुमती—“को वेद वसुमती ।” के० ।

- ५ । शङ्खनारी सोमराजी वा - "छत्रावणवदा, भुञ्जतापग्रहा ।
पद्मा पात्र चारी, कही सक्खणारी ॥" प्रा० । "द्विया सोमराजी ।" ग० ।
६ । "पिच डिग्ग धुञ्चं, सगणिण जुञ्चं । छत्रवणपत्रो, कलकट्ट ठञ्चो ॥
७ । अक्खरा जेक्ख्खा, सा विजोहा पद्मा । मत्त पंचा दुणा, विखि जोहा गणा ॥
८ । कामावन्नारेण, अहेण पाएण । मत्ता दहा सुव, मन्वाण सो बुद्ध ॥
९ । धञ्चं भरवीञ्च, मणीगुण तीञ्च रई लहु अन्त, स मान्दइ कन्त ॥
१० । दिअवर किञ्च, भण्ड सुपिञ्च । दमणञ्च गुण, फणिवइ भण ॥" प्रा० ।
११ । अवेधा छन्दसा लवगुञ्जमी रेखाभिर्दग्धते ।

उत्तनामानि मापवगाम्	वर्षानां लवगुञ्जकम्					
	१	२	३	४	५	६
१ । तनुमध्या						
२ । शशिवदना						
३ । विद्युल्लेखा						
४ । वसुमती						
५ । सोमराजी						
६ । डीनम्						
७ । द्वियोधा						
८ । मन्यानः						
९ । मालती						
१० । दमनकम्						

(ख) उष्णिहि ।

१ । "कुमारललिता ँसौ ग् ।" पि० ।

"विभियतुर्भिय यत्युपदेशं वर्षयन्ति । अत्र केचिद् द्वाभ्यां पञ्चभिय यतिमिच्छन्ति ।" छ० । "कुमारललिता ज्स्गाः ।" के० ।

२ । मदलेखा—“म्सौ गः स्यान्नदलेखा ।” को० ।

“तुर्थं पञ्चमकं चेत्यत्र स्यान्नपु बाले ।

विद्वद्भिर्मृगनेत्रे प्रोक्ता सा मदलेखा ॥” शु० ।

३ । मधुमती—“ननगि मधुमती ।” को० ।

४ । हंसमाला—“सरगैर्हंसमाला ।” को० ।

५ । समानी—“चारि हार किञ्चही, तिष्ठि गन्ध दिञ्चही ।

सत्त अक्लरा ठिआ, सा समाणिआ पिआ ॥

६ । भणउ सुवासउ, लहु सुविसेमउ । रइचउ मत्तइ, भगणहि अत्तइ ॥

७ । चरणगण विप्प, पट्टम लइ थप्प । जगण तसु अत्त, भणइ करइच्च ॥

८ । सत्ता दीहा जाणेही, कणा ती गो माणेही ।

चाउहाहा म ताणा, मीसोरुओ छन्दाणा ॥” प्रा० ।

८ । श्वेयां छन्दसा लघुगुरुक्रमे विद्याभिर्दग्धन्ते ।

उत्तनामानि उणिहि	वर्णाना लघुगुरुक्रम.						
	१	२	३	४	५	६	७
१ । कुमारललिता							
२ । मदलेखा							
३ । मधुमती							
४ । हंसमाला							
५ । समानी							
६ । सुवासः							
७ । करहन्धम्							
८ । शीर्परूपम्							

* एसियातिक-समितियुक्तकेऽथ पाठ । संस्कृतविद्यालययुक्तके तु 'सरसा' इति ।

(ग) अनुष्टुभि ।

१ । “माणवकाक्रौडितकं भौ लौ ।” पि० ।

“अत्र चतुर्भिश्चतुर्भिश्च यतिरित्वाम्नायः ।” इ० ।

“आदिगतन्तुर्थगतं पञ्चमकञ्चान्त्यगतम् ।

स्यादुर चेतु सङ्गथितं माणवकाक्रौडिमिदम् ॥” शु० ।

२ । “चित्रपदा भौ गौ ।” पि० ।

“भौ गिति चित्रपदा गः ।” के० । “अत्र पादान्ते यतिः ।” इ० ।

३ । “विद्युन्माला मौ गौ ।” पि० ।

“सर्वे वर्णा दीर्घा यस्या विश्यामः स्याद्देवैर्वेदैः ।

विद्ब्रह्मन्देवीणावाणि व्याख्याता मा विद्युन्माला ॥” शु० ।

“अत्र चतुर्भिश्चतुर्भिश्च यतिरित्वाम्नायः ।” इ० ।

४ । “हंसरुतं स्त्री गौ ।” पि० ।

“स्त्री गौ हंसरुतमेतत् ।” के० ।

५ । समानिका मक्षिका वा—“हारगन्धवन्धवेण, दिष्ट अष्ट अक्षरेण ।

धारहाइ मत्त जाण, मक्षिआ सुछन्द माण ॥” प्रा० १४

“जौ समानिका गली च ।” के० । “स्त्री रजौ समानिका तु ।” ग० १४

६ । प्रमाणिका नगम्बरुपिणी वा—

“लङ्ग गुरु णिरन्तरा, पमाणि अष्ट अक्षरा ।

पमाणि द्रुण किञ्जए, णराथ सो भणिञ्जए ॥” प्रा० ।

“प्रमाणिका जरी नगौ ।” के० ।

“द्वितुर्यपष्टमष्टमं गुरु प्रयोजितं यदा ।

तदा निवेदयन्ति तां बुधा नगम्बरुपिणीम् ॥” शु० ।

- ७ । वितानम्—“वितानमाभ्यां यदन्यत् ।” कौ० ।
 ८ । गजगतिः—“‘नभलगा गजगतिः’ इति कप्यापि ।” ग० ।
 ९ । नाराचिका—“नाराचिका तरो लगौ ।” ग० ।
 १० । तुङ्गः—“तरलण्यणि तुंगो, पदम गण सुरंगो ।
 ण्यण्य जुञ्जल वदो, गुरु जुञ्जल पसिहो ॥” प्रा० ।
 ११ । कमलः—“पदम गण विप्यधो, विहु तह णरेदधो ।
 गुरु सहिअ एतिणा, कमल इम भन्तिणा ॥” प्रा० ।
 १२ । अवेपां हन्दसां लघुगुरुक्रमो रेखाभिर्दंष्ट्रैः ।

शब्दनामानि अनुष्टुभि	वर्षानां लघुगुरुक्रम							
	१	२	३	४	५	६	७	८
१ । माणवकाक्रीडितकम्								
२ । चित्रपटा								
३ । विद्युन्माला								
४ । हसरतम्								
५ । समानिका								
६ । प्रमाणिका								
७ । वितानम्	५	८	३	५	६	३	५	६
८ । गजगतिः								
९ । नाराचिका								
१० । तुङ्गः								
११ । कमलः								

* स्वामिर्दंष्ट्रामतारणश्रीमद्विद्या इत्यन्तिसंज्ञकम् । न चिह्नम् । न च चिह्नम् । न च चिह्नम् ।
 हसरतामामिनीपपयत । तद्विन्दम् । इत्यन्तिसंज्ञकम् । न च चिह्नम् । न च चिह्नम् ।
 इत्यन्त । इत्यापुत्रेण च पुन इत्यन्तिसंज्ञकम् । न च चिह्नम् ।

(घ) वृहत्याम् ।

१ । “भुजगशिशुसृताः नौ स् ।” पि० ।

“भुजगशिशुसृता नौ मः ।” के० । “सप्तभिर्द्वाभ्याश्च यतिरित्याम्नायः ।” ह० ।

२ । “हलमुखी नौ स् ।” पि० ।

“राक्षसाविह हलमुखी ।” के० । “त्रिभिः षट्भिश्च यतिरित्याम्नायः ।” ह० ।

३ । मणिमध्यम्—“स्यान्मणिमध्यं चेद्भ्रमसाः ।” ग० ।

“चम्पकमाला यत्र भवेदन्यविहीना प्रेमनिधे ।

छन्दसि दत्ता ये कवयस्तन्मणिमध्यन्ते ब्रुवते ॥” श्यु० ।

४ । भद्रिका—“भद्रिका भवति रो नरौ ।” के० ।

५ । भुजङ्गसङ्गता—“सजरैर्भुजङ्गसङ्गता ।” ग० ।

६ । कमला—“सुपिञ्च गण रमणिञ्चा, दिञ्च गण जुञ्च अणिञ्चा ।

शुक् प्रिञ्च पइ पञ्चो, दह कलञ्च कमलञ्चो ॥” प्रा० ।

“द्विगुण नगण सहितः सगण इह हि विहितः ।

फण्णिपतिमतिविमला चित्तिप भवति कमला ॥” इति वृत्तरत्नावल्याम् ।

७ । रूपमाली—“णाञ्चा राञ्चा जंपे साराए, चारी कणा अंते हाराए ।

अशाहारी मत्ता पाञ्चाए, रूञ्चामाली कंदो जंपूसे ॥” प्रा० ।

८ । महालक्ष्मीः—“दिट्ट जोहागणा तिखिञ्चा, णाञ्चराएण जा विखिञ्चा ।

मासञ्चजेण पाञ्चट्टिञ्चं, जाण मुजे महालच्छिञ्चं ॥” प्रा० ।

९ । सारद्रिका—“दिञ्चवर कणो सञ्चणं, पञ्चपञ्च मत्ता गणणं ।

सर मुणि मत्ता लच्छिञ्चं, सहि सरगिका कच्छिञ्चं ॥” प्रा० ।

१० । पवित्रा—“कुन्तीपुत्ता जुञ्च लच्छिञ्चं, तीए विप्यो धुञ्च कच्छिञ्चं ।

अत्ते हारी जइ जणिञ्चं, पाइत्ता रुञ्चठ कच्छिञ्चं ॥” प्रा० ।

- ११ । विम्बः—“रदप्र फणि विंव एमी, शुक् जुधन मन्व सेयी ।
सिरसि दिप्र मन्त्र राधो, गुणह गुणिए महाधो ॥” प्रा० ।
- १२ । तोमरम्—“जसु धाद हत्य विधाण, तमु वे पधोहर जाण ।
पमनेद पाधणरेद, इम जाण तोमर छंद ॥” प्रा० ।

१२ । चवेण हन्दां लपुगुक्कमी रेखाभिदंस्ते ।

उपनामानि इत्याम्	वर्णांगी लपुगुक्कम.									
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
१ । भुजगशिशुसृता										
२ । हलमुखी										
३ । मणिमध्यम्										
४ । भद्रिका										
५ । भुजङ्गसङ्गता										
६ । कमला										
७ । रूपमानी										
८ । महानक्षीः										
९ । भारद्वाजा										
१० । पवित्रा										
११ । विम्बः										
१२ । तोमरम्										

(ड) षड्श्री ।

१ । “शुद्धविराण्मसौ षगी ।” पि० ।

“अत्र पादान्तेऽयतिः ।” ड० । “म्सौ षगी शुद्धविराडिदं मतम् ।” बे० ।

२ । “पणवो स्त्री दगौ ।” पि० ।

“स्त्रीं युगौ चेति पणवनामेदम् ।” के० । “अत्र च पञ्चभिः पञ्चमि-
र्यतिरित्याम्नायः ।” ह० ।

३ । “रुक्मवती भ्मौ स्त्री ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“तन्त्रि गुरुः स्यादाद्यन्तुर्थ, पञ्चमपष्ठञ्चान्त्यसुपान्त्यम् ।

इन्द्रियवाणैर्यत्र विरामः, सा कथनोया चम्पकमाला ।” शु० ।

“भ्मौ सगयुक्ती रुक्मवतीयम् ।” के० ।

४ । “मयूरसारिणी जीं गौ ।” पि० ।

“जीं र्गौ मयूरसारिणी स्यात् ।” के० । “अत्र पादान्ते यतिः ।” ह० ।

५ । “मत्ता स्त्री स्त्री ।” पि० । “ज्ञेया मत्ता मभसगयुक्ता ।” के० ।

“चतुर्भिः षड्भिश्च यतिरित्याम्नायः ।” ह० ।

६ । “उपस्थिता त्जौ जगौ ।” पि० ।

“तो जौ गुरुण्यसुपस्थिता ।” के० ।

“अत्र द्वाभ्यामष्टाभिश्च यतिरित्याम्नायः ।” ह० ।

७ । मनोरमा—“नरजगैर्भवेन्ननोरमा ।” के० ।

८ । हंसी—“ज्ञेया हंसी मभनगयुता ।” परि० ।

“मन्दाक्रान्तान्त्ययतिरहिता, मालङ्कारे यदि भवति या ।

सा विद्वद्भिर्धुपमभिहिता, ज्ञेया हंसी कमलवदने ॥” शु० ।

९ । दीपकमाला—“दीपकमाला भ्मौ मता जगौ ।” परि० ।

१० । त्वरितगतिरमृतगतिर्वा—“त्वरितगतिश्च नजनगैः ।” म० ।

“दिश्वर हार पञ्चलिश्वा, पुण्ड्रि तद्विचि अकहिश्वा ।

वसु लघु वे गुरु महिश्वा, अमिअगई धुअ कहिश्वा ॥” मा० ।

११ । संयुक्ता—“जसु आइ इत्य विचाणिचो, तसु वे पञ्चोहर जाणिचो ।

‘ गुरुचल्ल पिंगल जंविचो, महि छंद संयुक्त थपिचो ॥” मा० ।’

- १२ । सारवती—“दीह लङ्गुञ्च दीह लङ्, सारवद् ईधुञ्च ईद कङ् ।
अंत पञ्चीहर यय घञ्चा, चीहङ् मत्त विञ्चामकञ्चा ॥” प्रा० ।
- १३ । सुपमा—“कञ्ची पङ्मो ह्यो जुञ्चो, कञ्ची तिञ्चो ह्यो पञ्चो ।
सोला कलया छक्का वलञ्चा, एमा सुसमा दिष्टा सुसमा ॥” प्रा० ।
- १४ । ऋषीं इन्द्रो बहुद्वन्द्वो रेषाभिर्द्वन्द्वे ।

शब्दासाजि पङ्क्तौ	वर्णाणां बहुद्वन्द्वम्									
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
१ । शुद्धविराट्										
२ । पणवः										
३ । रुक्मवती चम्पकमाला वा										
४ । मयूरसारिणी										
५ । मत्ता										
६ । उपस्थिता										
७ । मनोरमा										
८ । हंसी										
९ । दीपकमाला										
१० । त्वरितगतिरसृतगतिर्वा										
११ । संयुक्ता										
१२ । सारवती										
१३ । सुपमा										

(च) त्रिटुमि ।

१ । “इन्द्रवज्रा तौ उगौ ग् ।” पि० ।

“पादान्ते यतिः ।” छ० ।

“यस्यास्त्रियद् सप्तममचरं स्यात्, इन्द्रं सुजहो नवमञ्च तदहत् ।

गत्या विलज्जीकृतहंसकान्ते, तामिन्द्रवज्रां ब्रुवते कवीन्द्राः ॥” श्रु० ।

२ । “उपेन्द्रवज्रा उती उगौ ग् ।” पि० ।

“अत्र पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“यदीन्द्रवज्राचरणेषु पूर्वे, भवन्ति वर्णा लघवः सुवर्णे ।

अमन्दमाद्यन्मदने तदानी-मुपेन्द्रवज्रा कथिता कवीन्द्रैः ॥” श्रु० ।

३ । “आद्यन्तावुपजातयः ।

अत्रोपजातिर्विविधा विदग्धैः, संयोज्यते तु व्यवहारकाले ।

अतः प्रयत्नः प्रथमं विधेयो, नृपेण पुंरत्नपरौक्षणाय ॥” पि० ।

“केचिदिदं सूत्रं न्यायोपलक्षणपरं व्याचक्षते । तेन वंशस्थेन्द्रवंशापादयो-
रपि सद्वरादुपजातयो भवन्ति । तथा शालिनीवातोर्ष्मिपादयोः । अन्येषा-
मपि स्वल्पमिदानां प्रयोगानुसारिणोपजातयो ज्ञेयाः ।” ह० ।

“यत्र द्वयोरप्यनयोसु पादा, भवन्ति सीमन्तिनि चन्द्रकान्ते ।

विहङ्गिराद्यैः परिकीर्त्तिता सा, प्रयुज्यतामित्युपजातिरिषा ॥” श्रु० ।

उपजातयस्तु चतुर्दशसङ्गता भवन्तीति एतदयन्यमारभकाभि निर्दिष्टम् । इन्द्रवज्रीपेन्द्रवजयोः
चतुर्दशोपजातीनां चतुर्दश नामानि विश्वमेोज्ञानि प्राकृतयन्ते । यथा—

१ । कीर्त्ति, अ, इ । २, ३ । नुतबीधश्च विपरीताख्यानकीया । २ । वायो, इ, अ । ३, ४ ।
४ । माया, अ, अ । ५, ६ । ४ । शान्ता, इ, इ । अ, इ । ५ । इक्षी, अ, इ । अ, इ ।
विपरीताख्यानिकी सा । ६ । माया, इ, अ । अ, इ । ० । माया, अ, अ । अ, इ ।
८ । शान्ता, इ, इ । इ, अ । ९ । आर्द्रा, अ, इ । इ, अ । १० । भद्रा, इ, अ । इ, अ ।
आख्यानिकी चैवा । ११ । प्रेसा, अ, अ । इ, अ । १२ । राता, इ, इ । अ, अ ।
१३ । अदिः, अ, इ । अ, अ । १४ । इदि, इ, अ । अ, अ । नुतबीधशाख्यानत्वेवा ।

४ । “दोधर्कं भौ उगौ ग् ।”* पि० ।

“अत्र पादान्ते यतिः ।” ह० ।

* वेङ्कटाक्षरतन्त्रे चतुर्मासा दीधर्कमाया च एकमिव अन्व इत्यन्त्याख्यातं दृश्यते । अक्षिप्तमिति
चतुर्मासत्वे ।

“प्रायश्चतुर्थमहोननितम्बे, सप्तमकन्दशमञ्च तथान्यम् ।

यत्र गुरु प्रकटस्मरसारे, तत् कथितन्ननु दोषकहत्तम् ॥” यु० ।

५ । “शालिनी स्तौ त्गौग् समुद्र ऋषयः ।” पि० ।

“ऋक्षो वर्षो जायते यत्र पष्ठः, कम्बुयोवे तद्देवाष्टमान्यः ।

विश्रामः स्यात्तन्वि वेदैश्चुरङ्गैः, तां भापन्ते शालिनीं छान्दसीयाः ॥” यु० ।

६ । “वातोर्मीं स्मौ त्गौ ग् ।” पि० ।

“वातोर्मीयं कथिता स्मौ त्गौ गः ।” के० । “चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः ।” ह० ।

७ । “रयोद्धता नीं लौं ग् ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“प्रायश्चरमतस्तृतीयकं, सप्तमञ्च नवमन्तथान्तिमम् ।

दीर्घमिन्दुमुखि यत्र जायते, तां वदन्ति कवयो रयोद्धताम् ॥” यु० ।

८ । “स्वागता नीं भ्गौ ग् ।” पि० ।

“अत्र पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“अक्षरञ्च नवमन्दशमञ्च, व्यत्ययाद्भवति यत्र विनीते ।

प्राक्तनैः सुनयने यदि सैव, स्वागतेति कविभिः कथिता सा ॥” यु० ।

९ । “भ्रमरविलसिता स्मौ न्नौ ग् ।” पि० ।

“स्मौ न्नौ गः स्याद्भ्रमरविलसितम् ।” के० । “चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः ।” ह० ।

१० । “धृन्ता नौ र्गौ ग् ।” पि० । “सैव यतिः ।” ह० ।

“ननसगगुरुरचिता धृन्ता ।” के० ।

११ । “श्येनी जीं लौं ग् ।” पि० ।

“श्येन्युदीरिता रजी रली गुरुः ।” ग० । “अत्र पादान्ते यतिः ।” ह० ।

१२ । “विलासिनी जौ ङ्गौ ग् ।” पि० ।

- १३ । गाथायां, “कुङ्कुमलदन्ती भूतौ ग्नी गिन्द्रियरसाः ।” पि० ।
 “वाणरसैः स्याद्भतनगगैः शोः । भोक्तिकमाला यदि भतनाहौ ।” के० ।
 “स्याद्गुक्कुला भतनगगाद्येत् ।” ग० ।
- १४ । सान्द्रपदम्—“सान्द्रपदं स्याद्भतनगलैश्च ।” परि० ।
- १५ । सुमुखी—“नजजलगैर्गदिता सुमुखी ।” के० ।
 “दिश्वर हार लह जुअला, वलअ पविठ्ठअ हत्यअला ।
 पअ कल चोइह जं पुअही, कह वरवलहि हो सुसुहो ॥” प्रा० ।
- १६ । भद्रिका—“ननरलगुरुभिश्च भद्रिका ।” के० ।
- १७ । भोटनकम्—“स्यान्भोटनकं तजजाय लगी ।” ग० ।
- १८ । उपस्थितं शिखण्डितं वा—
 “उपस्थितमिदं जूसौ ताद् गकारौ ।” के० ।
 “शिखण्डितमिदं जूसौ त्गौ गुरुद्येत् ।” परि० ।
- १९ । उपचितम्—“उपचितमिदं सससाल्लगौ ।” के० ।
- २० । कुपुरुपजनिता—“कुपुरुपजनिता ननौ गौ गः ।” के० ।
- २१ । अनवसिता—“अनवसिता न्यौ भगौ गुरुरन्ते ।” के० ।
- २२ । विध्वङ्गमाला—“विध्वङ्गमाला भवेत्तौ तगौ गः ।” परि० ।
- २३ । दमनकम्—“दिश्वर जुअ लहु जुअलं, पअ पअ पअलिअ, वलअं ।
 चठपअ चठवसु कलयं, दमणअ भण फण्णिभण्णिअं ॥” प्रा० ।
- २४ । मालतीमाला—
 “कुम्भीपुत्ता पंचा दिष्ठा जाणीया, अन्ते कन्ता एका हारा माणीया ।
 पांभापाया मत्ता पत्ता पाईसा, मालतीमाला जंपत्ता णाएसा ॥” प्रा० ।
- २५ । द्रुता—“रणे जेन सेन भगयोर्द्रुता ।”
- २६ । इन्दिरा—“नररसैर्गुराविन्दिरा मता ।”

पामताश्चन्द्रिगामिधने इमे इमे ।

* इतरथाश्चरी दीयाया भीतिवमालायाया च एकमेव इत्थं व्याख्यातम् । ते च चतुर्गुला च कुङ्कुमल
 इत्येवो मालाकाराणि ।

इत्यनामादि विटुभिः	वर्षाणां सप्तगुरुद्वयम्:											
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	
१ । इन्द्रवज्रा	}											* कश्चिदपि वादि गुरुः कश्चिदपि वपुर्भवति ।
२ । उपेन्द्रवज्रा												
३ । उपजातययतुर्दश		०										
४ । दीधकम्												
५ । शालिनी	}				(-)							
६ । वातोर्ध्वी												
७ । रघीदता	}											
८ । स्वागता												
९ । भ्रमरविलसिता												
१० । हन्ता												
११ । श्येनी												
१२ । विलासिनी												
१३ । कूड्मलदन्ती यीर्वा ०	}											† मौक्तिक- नाला अत्र- शूला वा ।
१४ । सान्द्रपदम्												
१५ । सुसुखी												
१६ । मद्रिका												
१७ । मोटनकम्												
१८ । उपस्थितं शिखण्डितं वा												
१९ । उपचित्रम्												
२० । कुमुरपजनिता												
२१ । धनवसिता												
२२ । विध्वङ्गमाला												
२३ । दमनकम्												
२४ । मालतीमाला												
२५ । श्रुता												
२६ । इन्दिरा												

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

—००—

१ । “चतुःशतमुत्कृतिः । २ । चतुरश्रचतुरस्यजिदुत्-
कृतेः । ३ । तान्यभिसंब्याप्रेभ्यः कृतिः । ४ । प्रकृत्या च ।
५ । धृत्यष्टि-शर्करी-जगत्यः । ६ । पृथक् पृथक् पूर्वत एतान्ये-
वैषाम् । ७ । द्वितीयं द्वितीयमतितः ।” पि० ।

“१ । यत्र चतुःशतमक्षराणां संख्या भवति तत् उत्कृतिर्नामच्छन्दः ।
२ । उत्कृतेरारभ्य चतुर्भिश्चतुर्भिरक्षरैर्न्यूनानि छन्दांसि अन्यानि स्थापयेत्,
अष्टचत्वारिंशदक्षरं यावत् । ३ । तानि, अभि सं वि आङ् प्र इत्येतेभ्यः
पराणि कृतिसंज्ञानि भवन्ति, तत्र शताक्षरं छन्दोऽभिकृतिः, पञ्चवत्यक्षरं
सङ्कृतिः, द्वावत्यक्षरं विकृतिः, अष्टाशीत्यक्षरमाकृतिः, चतुरशीत्यक्षरं
प्रकृतिः । ४ । ‘प्रकृत्या’ स्वरूपेषुैव, तेन अशीत्यक्षरं कृतिः । ५ । कृते-
रधस्तादृति अष्टि शर्करी जगती इत्येते शब्दाः क्रमेण व्यवस्थापनीयाः ।
६ । धृतिशब्दात्पूर्वं धृतिशब्दः, अष्टिशब्दात्पूर्वमष्टिशब्दः, शर्करीशब्दात्पूर्वं
शर्करीशब्दः, जगतीशब्दात्पूर्वं जगतीशब्दः । ७ । द्वितीयं द्वितीयं शब्द-
रूपमतिशब्दात्परतः प्रयोक्तव्यम् । तत्र षट्सप्तत्यक्षरमतिधृतिः, चासप्त-
त्यक्षरं धृतिः, अष्टपष्टाक्षरमत्यष्टिः, चतुःषष्टाक्षरमष्टिः, षष्टाक्षरमतिशर्करी,
षट्षष्टाक्षरं शर्करी, चापञ्चाशदक्षरमतिजगती, अष्टचत्वारिंशदक्षरं
जगती ।” ह० ।

तत्र जगत्याम् ।

१ । “वंशस्या उत्तौ जौ ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“उपेन्द्रव्याचरणेषु मन्ति श्रेद् उपाख्यवर्णा लघवः परे कृताः ।

मदोक्तसदभूजित-कामकार्मुके षदन्ति वंशस्ययित्तं बुधास्तादा ॥” शु० ।

२ । “इन्द्रवंशा तौ जौ ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“यस्यामगोकाङ्कुरपाणिपत्नवे, वशस्यपादा गुरुपूर्ववर्णकाः ।

तारुख्यहैसारतिरद्भ्रलालसे, तामिन्द्रवंशा कवयः प्रचक्षते ॥” शु० ।

३ । “द्वृतविलम्बितं न्भौ भौ ।”३ पि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“अयि कृगोदरि यत्र चतुर्यकं, गुरु च सप्तमकं दग्मन्तया ।

विरतिगच्च तथैव सुमध्यमे, द्वृतविलम्बितमित्युपदिश्यते ॥” शु० ।

४ । “तोटकं सः ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“सद्वृतीयकपठमनङ्गरते, नवम विरतिप्रभवङ्कुरे चेत् ।

घनपीनपयोधरभारनते, ननु तोटकहत्तमिदं कथितम् ॥” शु० ।

५ । “प्रमिताक्षरा स्रजौ सौ ।” पि० ।

“यदि तोटकस्य गुरु पञ्चमकम्, विहितं पिनासिनि तदक्षरकम् ।

रससंख्यकङ्कुरे न चेदवले, प्रमिताक्षरेति कविभिः कथिता ॥” शु० ।

६ । “भुजङ्गप्रयातं यः ।” पि० ।

“यदाद्यञ्चतुर्यन्तया सप्तमं स्यात्, तथैवाक्षर ङ्खमेकादशाद्यम् ।

शरच्चन्द्रविद्येपिवक्त्रारविन्दे, तदुक्तं कवीन्द्रेर्भुजङ्गप्रयातम् ॥” शु० ।

७ । “वैश्वदेवी मी याविन्द्रिय ऋप्रयः ।” पि० ।

“पञ्चाश्वैन्द्रिन्ना वैश्वदेवी ममी यी ।” के० ।

८ । “कुसुमविचित्रा न्यौ न्यौ ।” पि० ।

“नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा ।” के० ।

९ । “पुटो नौ स्यौ वसुसमुद्राः ।” पि० ।

“वसुयुगविरतिर्नौ स्यौ पुटोऽयम् ।” के० ।

* वैश्वदेवप्रकृतपदमे द्वृतविलम्बितं सुन्दरीनामिकं, यविन्द्री च लक्ष्मीवराणधेति ।

१० । “तत नौ स्त्री ।” पि० ।

“ललितमभिहितं नौ स्त्री नामतः ।” परि० ।

११ । बहुसंज्ञका—“चञ्चलाक्षिका नौ रौ ।” पि० ।

पुनर्गाथायां, “गौरी नौ रौ ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“प्रसुदितवदना भवेन्त्री च रौ ।” के० । “ननररघटिता तु मन्दाकिनी ।” ग० ।

“वसुयुगविरतिर्नौ रौ प्रभा ।” इति भस्मिनाथः ।

१२ । “स्रग्विणी रः ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“रैद्यतुर्भिर्युता स्रग्विणी सम्प्रता ।” के० । ‘लक्ष्मीधरा’ च । प्रा० ।

१३ । “जलोद्धतगतिजसौ उसौ रसर्त्तवः ।” पि० ।

“रसैर्जसजसा जलोद्धतगतिः ।” के० ।

१४ । “कान्तोत्पीडा भ्मौ स्मौ ।” पि० ।

१५ । “वाहिनी त्मौ म्यावृषिकामशराः ।” पि० ।

१६ । “नवमालिनी ङ्जौ भ्याविति ।” पि० ।

“वसुसुद्रैर्यतिः ।” ह० । “इह नवमालिका नजभयैः स्यात् ।” के० ।

१७ । गाथायां, “वरतनुञ्जीं जी पद्मरसाः ।” पि० ।

“भवति नजावद्य मालती जरी ।” ग० ।

१८ । गाथायां, “जलधरमाला भ्मौ स्मौ समुद्रवसवः ।” पि० ।

“पद्मपटाभिर्जलधरमाला भ्मौ स्मौ ।” के० ।

१९ । गाथायां, “ललना भ्मौ न्मौ इन्द्रियर्षयः ।” पि० ।

“पद्मभिः सप्तभिष यतिः ।” ह० ।

२० । सप्तना—“पद्मसुनि भ्मौ सात् सयुता सप्तना ।” परि० ।

- २१ । चन्द्रवर्त्म—“चन्द्रवर्त्म निगदन्ति रनभसैः ।” के० ।
 २२ । प्रियंवदा—“भुवि भवेद्वभजरैः प्रियंवदा ।” के० ।
 २३ । मणिमाला—“त्वौ त्वौ मणिमालाच्छिन्ना शुह्ववक्त्रैः ।” के० ।
 २४ । ललिता—“धीरैरभाणि ललिता तभौ जरौ ।” के० ।
 २५ । उज्ज्वला—“ननभरसहिता गदितोज्ज्वला ।” के० ।
 २६ । तामरसम्—“अभिनवतामरसं नजजादु यः ।” के० ।
 २७ । द्रुतपदम्—“द्रुतपदं भवति नभनयाद्यैत् ।” परि० ।
 २८ । विद्याधारः—“सर्वे मा यस्मिन् सीयं विद्याधारः स्यात् ।” परि० ।

“चारी कषा पाए दिष्वा सच्चा हारा, प्राश्ना अंता दिज्जे कन्ते चारी हारा ।
 क्खवावेअमत्ता पत्ता चारीपाश्वा, विज्जाहारा जंपे सारा गाआराआ ॥” प्रा० ।

२९ । पञ्चचामरम्—“लघुर्गुरुर्वदन्ति पञ्चचामरम् ।” परि० ।

३० । सारङ्गः—“सारङ्गसंज्ञं समस्तैस्तकारैस्तु ।” परि० ।

“जं चारि तकार संभय उक्किट्ट, सारंगरुअक सौ पिंगले दिट्ट ।

जा तीणि वीसाम संयुत्त पाए हि, णा जाणिए कन्ति अस्सु भाएण ॥” प्रा० ।

३१ । मौक्तिकदाम—“समस्तजमीरय मौक्तिकदाम ।” परि० ।

“पञ्चोह्वर चारि पसिद्वह ताम, तितेरह मत्तह मौत्तिअदाम ।

ण पुव्वहि हारु ण दिज्जहि अंत, विट्ट सय अगल क्खण मत्त ॥” प्रा० ।

३२ । मोटकं मोदकं वा—“मोटकनाम समस्तभमीरय ।” परि० ।

“तीटअ छंद विरीअ ठविज्जसु, मोदअ छंदह णाम करिज्जसु ।

चारिगणा भगणा सुपसिदठ, पिंगल जंपइ कित्तिअ लुदठ ॥” प्रा० ।

३३ । तरलनयनम्—“रविलघु तरलनयनमिह ।” परि० ।

“अगण अगण कर अठशुण, सुकइ कमल रइ फणि भण ।

तरलयअणि सरस वल्लडु, सवगुरुजण णिरवि करडु ॥” प्रा० ।

३४ । अवेधां हन्दसां लघुगुरुमी रिखाभिदंयते ।

वृत्तनामानि जगत्याम्	वर्षाणां लघुपुस्तकम्											
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
२५ । उच्चला	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२६ । तामरसम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२७ । द्रुतपदम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२८ । विद्याधारः	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२९ । पञ्चचामरम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
३० । सारङ्गः	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
३१ । मोक्तिकदाम	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
३२ । मोटकं मोदकं वा	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
३३ । तरलनयनम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

चतुर्थोऽध्यायः ।

समातिच्छन्दांसि । तत्र—

(क) अतिजगत्याम् ।

१ । “प्रहर्षिणी स्त्री च्चौ ग् त्रिकदशकौ ।” पि० ।

“आद्यञ्छ्रुतितयमयाष्टमं नवाक्षं, द्वावक्तो गुरुविरतो सुभाषिते स्यात् ।”

द्वित्यासौ भवति महेश्नेवदिग्भिर्विज्ञेया ननु सुदति प्रहर्षिणी सा ॥” शु० ।

२ । प्रभावती—

“यस्यां प्रिये प्रथमकामक्षरद्वयं, तुर्यन्तथा गुरु नवमन्दशान्तिमम् ।

सान्ध्यं भवेद्यतिरपि च्चद्युगप्रहेः, सा लघ्यतामसृतकते प्रभावती ॥” शु० ।

“एते क्रमात्तभसजसंज्ञका गणा, गयान्ततो यदि निहितो महीपते ।
वेदैर्धैर्भवति यतिश्च शोभना, नागाधिपो वदति तदा प्रभावतीम् ॥”

इति इक्षारजावल्याम् । परन्तु पैञ्चम्यवचने प्राक्तनग्रन्थे वा उक्तमिदं कुतश्चिद् दृश्यते ।

३ । “रुचिरा उभौ स्जौ ग् चतुर्नवकौ ।” पि० ।

“चतुर्थैरिति रुचिरा जभसजगाः ।” के० ।

४ । गाथायां, बहुसंज्ञका—“कनकप्रभा स्जौ स्जौ ग् ।” पि० ।

“सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी ।” के० । “पादास्ते यतिः ।” ह० ।

“सजसा जगौ च भवति प्रबोधिता ।” ग० ।

५ । “मत्तमयूरं स्तौ षसौ ग् समुद्रनवकौ ।” पि० ।

“वेदैरन्ध्रै स्तौ यसगा मत्तमयूरम् ।” के० ।

६ । “गौरी नौ न्सौ ग् ।” पि० ।

७ । गाथायां, बहुसंज्ञका—“कुटिलगतिर्नौ तौ ग् स्वरर्त्तवः ।”

पि० ।

“तुरगरसयतिर्नौ ततौ गः क्षमा ।” के० ।

“ननततगुरुभियन्द्रिकाश्वर्त्तुभिः । उत्पलिनीति केचित् ।” ग० ।

“ऋतुमुनियतिर्विद्युद् ननौ तौ गुरुः ।” परि० ।

८ । चक्षुरीकावली—“यमौ रौ विख्याता चक्षुरीकावली गः ।” परि० ।

९ । चन्द्ररेखा—“नसरयुगैश्चन्द्ररेखर्त्तुलीकैः ।” परि० ।

१० । कन्दः—

“धमा तूर हारा पुषी तूर हारेण, गुरु काहला कष एको लभारेण ।

काँसा कला कंद जंपिज्ज णाएण, थसो होइ चोअगला सब्ब पाएण ॥” प्रा० ।

११ । कन्दुकम्—“इदं कन्दुकां यत्र येभ्यस्तुभ्यो गः ।” परि० ।

१२ । शृगेन्द्रमुखम्—“भवति शृगेन्द्रमुखं नजौ जरी गः ।” परि० ।

- १३ । चण्डी —“नयुगमयुगगुरुभिः किल चण्डी ।” परि० ।
 १४ । उपस्थितम् —“उपस्थितमिदं ज्ञो त्वो यदि गुरुः स्यात् ।” परि० ।
 १५ । मञ्जुहामिनी —“जतो मन्त्री गो भवति मञ्जुहामिनी ।” परि० ।
 १६ । नन्दिनी कलहंभो वा —“इह नन्दिनी मज्जसमैर्गुरुयुक्तैः ।” परि० ।
 अथ त्रयोदशाक्षरसप्तमस्तोत्रानां सप्तगुरुकर्म विद्याभिर्दग्धतः । (पृष्ठे च इत्यम्) ।

स्तोत्रनामानि चतिसप्तमम्	वर्षाणां सप्तगुरुकर्म											
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
१ । प्रहयिणी												
२ । प्रभावती												
३ । रुचिरा												
४ । कनकप्रभा												
५ । सप्तमयूरम्												
६ । गौरी												
७ । कुटिनगतिः												
८ । चञ्चरीकावली												
९ । चन्द्ररेखा												
१० । कन्दः												
११ । कन्दुकम्												
१२ । सृगेन्द्रमुखम्												
१३ । चण्डी												
१४ । उपस्थितम्												
१५ । मञ्जुहामिनी												
१६ । नन्दिनी												
१७ । कुटिनगतिः												
१८ । तारका												
१९ । पद्मावली												

“सजसाः सगो च कथितः कलहंमः । मिहनाद कापि ॥” ग० ।

१० । कुटजगतिः—“कुटजगतिर्नजी सप्तर्त्तु स्तौ गुरुः ।” परि० ।

१८ । तारका—

“ठद् अद् लङ् जुञ्च पाञ्च करोजे, गुरु सेल्लजुञ्चा गुरु सेल्लजुञ्चाजे ।

पञ्च अन्तहि पाञ्च गुरुजुञ्च किल्ले, सहि तारञ्च छंदञ्च णाञ्च भणीजे ॥” प्रा० ।

१९ । पद्मावली—

“चामर पद्महि पापगणो धुञ्च, सल्लचरणगण ठाविञ्च तं जुञ्च ।

सोलह कलञ्च पञ्च पञ्च जाणिञ्च पिंगल पभणद् पंकञ्च वालिञ्च ॥” प्रा० ।

(ख) शर्करीयाम् ।

१ । “वसन्ततिलका त्मौ जौ गौ । सिंहोन्नता
काश्यपस्य । उद्धर्षणी सैतवस्य ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“आद्यं द्वितीयमपि चेद्गुरु तच्चतुर्थं, यत्राष्टमञ्च दशमाख्यमुपाख्यमन्वयम् ।
अष्टाभिरिन्दुवदने विरतिश्च पङ्क्तिः, कान्ते वसन्ततिलकं किल तं वदन्ति ॥”
शु० ।

“सिंहोन्नता कापि ।” ग० ।

२ । “असम्बाधा स्तौ न्नी गाविन्द्रियनवकौ ।” पि० ।

“स्तौ न्नी गावक्षप्रहविरतिरसम्बाधा ।” के० ।

३ । “अपराजिता नौ सीं लौ स्वर ऋषयः ।” पि० ।

“ननरसलघुगैः स्वरैरपराजिता ।” के० ।

४ । “प्रहरणकलिता नौ भ्रौ लौ च ।” पि० ।

“ननभनलघुगैः प्रहरणकलिका ।” के० ।

५ । गाथायां, “वरमुन्दरी भ्रौ स्तौ गौ ।” पि० । इन्दुवदना या ।

“इन्दुवदना भजसनैः सगुरुगुम्भैः ।” के० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

- ८ । लीला—“द्विसप्तच्छदि लीला मसौ श्चौ गौ चरणे चैत् ।” के० ।
 ९ । लक्ष्मीः—“लक्ष्मीरन्तविरामा मसौ तभौ गुरुयुग्मम् ।” परि० ।
 १० । नदी—“ननतजगुरुगैः सप्तयतिर्नदी स्यात् ।” परि० ।
 ११ । नान्दीमुखी—“स्वरभिदि यदि नौ तौ च नान्दीमुखी गौ ।” ग० ।
 १२ । सुपविवम्—“त्रिननगगिति वसुयति सुपविवम् ।” परि० ।
 १३ । कुटिलम्—“युगदिग्भिः कुटिलमिति सभौ न्यौ गौ चैत् ।” परि० ।
 १४ । मञ्जरी—“सजसा यलौ गिति शरग्रहैर्मञ्जरी ।” * परि० ।
 १५ । प्रमदा—“नजभजला गुरुय भवति प्रमदा ।” * परि० ।
 १६ । कुमारी—“नजभजगैर्गुरुय वसुपट् कुमारी ।” परि० ।
 १७ । सुकेशरम्—“नरनरैर्लंगो च रचितं सुकेशरम् ।” परि० ।
 १८ । चक्रपदम्—“चक्रपदमिह भनननलगुरुभिः ।” परि० ।
 “संभणिश्च चरणगण पलिश्च सुहो, संठविश्च पुण्वि दिभ्रवर जुञ्जलो ।
 तं करपल गण पश्च पश्च मुणिश्चो, चक्रपश्चइ फणिवइवर भणिश्चो ॥” प्रा० ।
 १९ । वासन्ती—“वासन्तीयं स्यादिह खलु मती न्यौ गौ चैत् ।” परि० ।
 २० । वासन्ती—“मात्तो नो मी गौ यदि गदिता वासन्तीयम् ।” ग० ।

(ग) अतिगर्कथ्याम् ।

१ । “मालिनी नौ न्यौ य् ।” पि० ।

“यदाष्टभिः सप्तभिय यतिः ।” ह० ।

“प्रथममगुरु पट्कं विद्यते यत्र कान्ते, तदनु च दगमश्चेदघरन्वादगात्यम् ।
 गिरिभिरद्य सुरङ्गैर्यत्र कान्ते विरामः, सुकथिजनमनोभ्रा मालिनी सा प्रसिद्धा ॥”
 शु० ।

२ । चन्द्रनेखा—“न्यौ न्यौ याक्यौ भयेतां ममाष्टभियन्तलेखा ।” के० ।

* अत्रिनादेन त्रिदशान्वयकाजय चतुर्धायावथाछाया मञ्जरी पण्या जायंका, प्रमदा कुरीकता-
 जायंका च ।

३ । चित्रा — “चित्रा नामच्छन्दो यस्मिन्नुच्चयोमाम्भती यी ।” परि० ।

४ । सारङ्गिका कामक्रीडा लीलाखेलो वा—

“कणा दिग्भा मत्ता अन्ते एका हारा पाईया,

पषाराहा हारा सारंगिका हंटा जाणीया ।

तोमा मत्ता पाए पाए भोईराया जंपत्ता,

चो हंटा आकिजे किती सूणी मत्ता कंपत्ता ॥” मा० ।

“भाः पञ्च सूर्यस्यां सा कामक्रीडामज्ञा ज्ञेया ।” परि० ।

“एकन्यूनी विद्युन्मालापाटी चेंद्रीलाखेलः ।” ग० ।

५ । “चन्द्रावर्त्ता नौ नौ स् ।” पि० । शशिकला वा ।

“द्विहतहयलपुरय गिति शशिकला ।” के० । “श्वरैर्वसुभिय यतिः ।” ह० ।

६ । “मालर्त्तुनवकौ चित् ।” पि० ।

“मगिति भवति रमनवकयतिरियम् ।” के० ।

७ । “मणिगुणनिकरो वसृपयः ।” पि० ।

“वसृपययतिरिह मणिगुणनिकरः ।” के० ।

८ । प्रमद्रकं सुखेनकं वा—“भवति नजो भजो रसहितौ प्रमद्रकम् ।”

के० ।

“नजभजरैर्विराजितमिदं सुखेनकम् ।” परि० ।

९ । मनोहंसी मानसहंसी वा—

“जहिं धाद हत्य णरंद विम्बवि टिज्जिआ, गुरु एक काहलवेविं तक्कइ किच्चिआ ।

गुरु ठाद गंधअ हार अन्तह यच्चिआ, मणहंस हंद पमिड पिंगन जंपिआ ॥”

मा० ।

“कययन्ति मानसहंसनाम सजो व्भराः ।” परि० ।

१० । उपमालिनी—“ननतभरुताट्टश्वरैरुप्रमामिनी ।” परि० ।

११ । एना—“मजना नयो शरदमयतिरियमेला ।” के० ।

१२ । ऋषभः—“ऋषभाख्यमितदुदितं सजसाः सयौ चित् ।” परि० ।

१३ । भ्रमरावली नलिनी वा—

“करपंच पसिद्ध सुलह वरं रश्मणं, पभणंत मनोहर छंद वरं रश्मणं ।

गुरुपंच दहा लहु एरिसिए लवित्रं, भमरावलि छंद पसिद्ध कित्त्रं ठवित्रं ॥”

प्रा० ।

“सगणैः शिववक्त्रमितैर्गदिता नलिनी ।” परि० ।

अथ पद्यदशापररक्षमणानां सप्तगुरुकमी रेखाभिर्दंष्ट्रते । (प्रथे च दृष्टव्यम्) ।

वृत्तनामानि चतिसकैष्यांम्	वर्णानां सप्तगुरुकमः													
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४
१ । मालिनी	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
२ । चन्द्रलीला	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
३ । चित्रा	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
४ । सारङ्गिका	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
५ । चन्द्रावती	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
६ । माला	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
७ । मणिगुणनिकरः	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
८ । प्रभद्रकम्	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
९ । मनोहंसः	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
१० । उषमानिनी	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
११ । एला	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
१२ । ऋषभः	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
१३ । भ्रमरावली नलिनी वा	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
१४ । तृपर्क चामरं वा	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
१५ । चन्द्रकान्ता	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
१६ । विपिनमिलकम्	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
१७ । निशिपालकम्	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

‘मरु’ इति
प्रा० ।

१४ । तूणकं चामरं वा—“तूणकं भवेदिदं रजौ रजौ ततय रः ।” परि० ।
 “चामरस्य वीसमत तिष्ठिमत्त अगला, अष्टहार सत्त सार ठाईं ठाईं णिअला ।
 आइअंत हार सार कामिणी सुणिअए, अक्करा दहाइ पंच पिंगले भणिअए ॥”

प्रा० ।

“तूणकं समानिकापदहयं विनान्तिमम् ।” ग० ।

१५ । चन्द्रकान्ता—“चन्द्रकान्ताभिधा रौ स्त्री यो विरमः स्वरान्तौ ।”

परि० ।

१६ । विपिनतिलकम्—“विपिनतिलकं नसनरेफयुगमैर्भवेत् ।” परि० ।

१७ । निशिपालकम्—“शंस निशिपालकमिदं भजसनाच्च रः ।” परि० ।

“हार धर तिष्ठि सर हृष परितिग्गणा, पंच गुर दुष् लहु अंतकर रग्गणा ।
 एह सहि चंदसुहि वीस लहु आणथा, कव्वमण सप्पभण कंद णिसिपालथा ॥”

प्रा० ।

“भास्यसनरैसु खनु मणगजगामिनी यामिनीति कापि ।” रामतारणश्रीमण्डितमिदं शास्त्रम् ।

(घ) अष्टौ ।

१ । “ऋषभगजविलसितं भ्रौ नौ न्गौ स्वरनवकौ ।” पि० ।

“भ्रौ त्रिनगैः स्वरात् खस्यभगजविलसितम् ।” के० ।

२ । गाथायां, “वरयुवती भ्रौ यौ न्गौ ।” पि० ।

“भौ रयना नगौ च यस्यां वरयुवतिरियम् ।” परि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

३ । गाथायां, “शैलशिखा भ्रौ न्भौ भ्रौ भूतरसेन्द्रियाः ।”

पि० ।

४ । सीलाऽभ्रगीतवी—“पञ्चभकारयुताऽभ्रगीतर्योदधान्यगुरुः ।” परि० ।

“स्त्रीलविसेस विष्णायहु मत्तह वैविमहो,

पंचठ भग्गण पाअ पयानिअ एरिसही ।

अंतठिपा लह हार सुणिअइ हे रमणी,

यामण अगल तिष्ठि सभा धुअ मत्त सुणी ॥” प्रा० ।

- ५ । सणिकल्पलता—“नजरभमेन गेन च स्थाम्णिकल्पलता ।” परि० ।
 ६ । वाणिनी—“नजभजरैः सदा भवति वाणिनी गयुक्तेः ।” के० ।
 ७ । गरुडरुतम्—“गरुडरुत नजी भजतगा भवेयुर्यदा ।” परि० ।
 ८ । चित्रसन्नम्—“चित्रसन्नमीरितं रजौ रजौ रगी च वृत्तम् ।” परि० ।
 ९ । चञ्चला वा—“चित्रसन्नमीरितं समानिकापदद्वयन्तु ।” ग० ।
 “दिज्जिआ सुपष्य आदँ एकतो पञ्चोहरादँ,
 ज्ञेष रूच्य पंच चक सव्वलो मणोहरादँ ।
 अंत किज्ज गंध वध अकवरादँ सौरहादँ,
 चंचला विणिग्निआ फणिंद एहु दुमहादँ ॥” प्रा० ।

१० । नाराचः पञ्चचामरं वाः—

“णरेंद जय सव्वलो सुपष्य चक दीसए, पदक ठाम पंचमे पआ चऊसवीसए ।
 पलत्ति हारु धारु सारु अंत जस्य वडुए, पसिदए णराउ जंप गंध बंधु अडुए ॥”
 प्रा० ।

“जरौ जरौ ततो जगौ च पञ्चचामरं वदेत् ।” परि० ।

“प्रमाणिकापदद्वयं वदन्ति पञ्चचामरम् ।” ग० ।

११ । ब्रह्मरूपं—“यस्मिन् सर्वे गा राजन्ते ब्रह्माद्यं तद्रूपं नाम ।” परि० ।

“जो लोआणं वड्ढे विंवुड्ढे विज्जुड्ढो इंस टाणो,

सुजाणो णाहो कंदुहावे कसड्ढे सारत्ताणो ।

छंदुगाअंतो कन्तो वुत्तो सव्वं मोसुआणीओ,

यग्गाणोरुओ छंदी एमो लोआणं वकवापीओ ॥” प्रा० ।

१२ । धोरललिता—“सद्ग्रथिता भरौ नरनगाय धोरललिता ।” परि० ।

१३ । प्रवरललितम्—“यमौ नः मो रौ नः प्रवरललितं नाम बोध्यम् ।”

परि० ।

१४ । भदनललिता—“वेदाङ्गाङ्गैर्मदनललिता मो भो नमनगाः ।” परि० ।

* “अर्थांशुं शरीं निरुत्तं सतीह चोदशावरे, एतन्मदनराजक नराजनीव सन्मद इति उपाख्यानमी
 विद्वद्भवी” वासुदेवविनीतविना धृतमिदं वाक्यम् ।

- १५ । चकिता—“भः समभनगा यस्यां साटच्छिदि इ चकिता ।” परि० ।
 १६ । चकिता—“भात् समतनगैरष्टच्छेदे स्यादिइ चकिता ।” ग० ।
 १७ । अचलधृतिः—“द्विगुणितवसुनधुभिरचलधृतिरिइ ।” * ग० ।
 १८ । अत्र पीडशाचरसमहत्तमानां सधुगुरुक्रमो रेखाभिर्दंभ्यते ।

उत्तनामानि षटो	वर्षानां सधुगुरुक्रम.											
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
१ । ऋषभगजविलसितम्												
२ । वरयुवती												
३ । शैलशिखा												
४ । लीलाश्वगतिर्वा												
५ । मणिकल्पलता												
६ । वाणिनी												
७ । गरुडरुतम्												
८ । चित्रसंज्ञम् (परि०)												
९ । चित्रसंज्ञम् (ग०)†												
१० । नाराचः पञ्चसामरं वा												
११ । ब्रह्मरूपम्												
१२ । धीरललिता												
१३ । प्रवरललितम्												
१४ । मदनललिता												
१५ । चकिता (परि०)												
१६ । चकिता (ग०)												
१७ । अचलधृतिः												

* १६ इति व्याख्यातया गीताप्याया अभिप्रेतम् ।

† अचल वा ।

५ । “वंशपत्रपतितं श्रीं श्रीं न्नीं ग् दिग्द्वयः ।” पि० ।

“दिग्द्वयं वंशपत्रपतितं भरनभननगैः ।” के० ।

६ । गाथायां, “अतिशायिनी सौ श्रीं श्रीं ग् दिक्स्वराः ।”
पि० ।

“सप्तजैरतिशायिनी मता भजपरैर्गुरुभ्याम् ।” परि० । पुनः,

“सप्तजा भजगा शु दिक्स्वरैर्भवति चित्रलेखा ।” परि० ।

७ । गाथायां, “अवितयं न्जीं श्रीं न्नीं ग् ।” पि० ।

“हयंदशभिर्नजौ भजजला गुरु नईटकम् ।” के० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

८ । गाथायां, “वस्त्रिन्द्रियसमुद्राद्येत्कोकिलकम् ।” पि० ।

“मुनिगुहकार्णवैः कृतयतिर्वद कोकिलकम् ।” के० ।

९ । हरिः—“रमयुगहययुङ् नौ श्रीं श्रीं न्नीं ग् हि यदा हरिः ।” परि० ।

१० । कान्ता—“भवेत्कान्ता युगरसहयैर्यंभी नरसा लगी ।” परि० ।

११ । हारिणी—“वेदत्वैर्भनमयला गयेत्तदा हारिणी ।” ग० ।

“वेदाज्ञास्त्रैर्भनमयला गयेत्सौ हारिणी ।” परि० ।

१२ । भाराकान्ता—“भाराकान्ता युगरसनगैर्भौ नरसा लगी ।” परि० ।

“भाराकान्ता सभनरसला गुरुः श्रुतिपङ्कजैः ।” ग० ।

१३ । पञ्चामरम्—“अवेहि पञ्चामरं जरी जरी जगी लघुश्च ।” परि० ।

१४ । मालाधरः—“पङ्कम दिश्र विष्णुश्च तहश्च भूवरे यपिश्च,

चरणगण तीक्ष्णो तहवि भूवरे दीप्तश्च ।

समरलुश्च अमला विमल गंध हारुल्ला,

भण्ड फणिसेहरा मुण्डु छंद मालाधरा ।” प्रा० ।

१५ । अथ (पर३४) सप्तदशाक्षरसप्ततमेदा लघुद्वयमी रेखागिर्यन्ते ।

वृत्तनामानि चत्वारो	वर्णानां लघुगुणक्रम																
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	
१ । हरिणी																	
२ । शिखरिणी																	
३ । पृथ्वी																	
४ । मन्दाक्रान्ता																	
५ । वंशपत्रपतितम्																	
६ । प्रतिशायिनी																	
७ । अवितथम्	}	यतिर्विदे															
८ । कोकिलकम्																	
९ । हरिः																	
१० । कान्ता																	
११ । हारिणी																	
१२ । भाराक्रान्ता																	
१३ । पञ्चामरम्																	
१४ । मालाधरः																	

(च) छती ।

१ । “कुसुमितलतावेह्लिता स्तौ न्यौ याविन्द्रियर्तुस्वराः ।”
पि० ।

“स्यामृतर्त्विः कुसुमितलतावेह्लिता स्तौ न्यौ यौ ।” को० ।

२ । क्रीडाचक्रम्—“ज इदासणा एकगणा सुहावेद पाएहिं पाए,
तवषा दहाभ्रद सोहेद दत्ता सुठाए सुठाए ।
दहा तिष्ठिगुणा जहिं भवला होइ मत्ता सुपाए,
फणिंदा भणंता किलाचक्र छंदो शिवदाइ जाए ॥” प्रा० ।
“इदं क्रीडाचक्रं मदीर्घं समस्तैर्यकारैः समेतम् ।” परि० ।

३ । सिंहविस्फूर्जितम्—

“तद्भूतत्वैश्वर्यं भौ विरतिद्येत् सिंहविस्फूर्जितं यो ।” परि० ।

४ । मञ्जीरम्—“कुंतीपुत्रा तिस्रा दिग्द्वयं मया संठद् एकापाय,
हाराहत्या दिज्जे कंकाणु गंधा संठवि जुग्मा जाए ।

चारीहारा भव्वाकारु पात्रा अंतहि संठीचाए,

सम्पाराचा सुदाकाअठ जंपे पिंगल मंजीराए ॥” प्रा० ।

५ । चन्द्रलेखा चित्रलेखा वा—

“वेदाङ्गान्तैर्मनयययुगैः स्यादियं चन्द्रलेखा ।” परि० ।

“मन्दाक्रान्ता नयुगलजठराः कीर्तिता चित्रलेखा ।” ग० ।

६ । केसरम्—“अर्थाश्रयैर्मनयययुगैर्वृत्तं मतं केसरम् ।” परि० ।

७ । नन्दनम्—“शिवतुरगैश्च नन्दनमिदं नजौ भजौ रहयम् ।” परि० ।

८ । लता—“भवति नयुगलं रभौ री दशभिर्गजैर्लता ।” परि० ।

९ । लालसा—“सैका वसुविरतिस्तनो रैद्यतुर्भिर्युता लालसा ।” परि० ।

१० । गाथायां, “नाराचकं नी री री ।” पि० ।

“दशभिरष्टमिद्य यतिः ।” ह० । महामालिका वा ।

“यदि ह नयुगलं ततो वेदरेफैर्महामालिका ।” परि० ।

११ । गाथायां, “विवुधप्रिया सौ जी भौ वसुदिशः ।” पि० ।

“अष्टदिग्भिरियं रसौ जयुगं भरौ विवुधप्रिया ।” परि० । चञ्चरीति प्रा० ।

१२ । हरनर्त्तनम्—

“सौ जजौ भरसंयुती करिवाणखैर्हरनर्त्तनम् ।” परि० ।

१३ । हरिणप्लुतम्—

“मात् सौ जी भरसंयुती करिवाणखैर्हरिणप्लुतम् ।” परि० ।

१४ । शार्दूलललितम्—

“सूर्याङ्गिमीगणः सजौ स्तसंयुती शार्दूलललितम् ।” परि० ।

* “नपरलप्लुता” इति तारानाथहत पाठः ।

- १६ । सुधा—“सुधा तर्कस्तर्कैर्भवति ऋतुभिर्यो मी नसतसाः ।” परि० ।
- १७ । चित्रलेखा—
“वर्णाश्रैर्मननततमकैः कीर्त्तिता चित्रलेखेयम् ।” परि० ।
- १८ । चलम्—
“श्री ग्जौ श्री चञ्चलमिदमुदितं युगैर्मुनिभिः स्वरैः ।” परि० ।
- १९ । हीरकम्—“हीरकमुदितं भसनजनेरिह रगणोऽन्ततः ।” परि० ।
- २० । भ्रमरपदकम्—
“भाद्रनना नसौ भ्रमरपदकमिदमभिहितम् ।” परि० ।
- २१ । अश्वगतिः—
“पञ्चभकारयुताऽश्वगतिर्यदि चान्यसरचिता ।” परि० ।
- (क) अतिष्ठतौ ।
- १ । “शार्दूलविक्रीडितं न्सौ उसौ तौ गादित्यऋषयः ।”
पि० ।
- “आद्यं यत्र गुरुत्रयं प्रियतमे पटन्ततश्चाष्टमं,
सन्धेकादशतस्त्रयस्तदनु चेदष्टादशाद्यान्तिमाः ।
मार्त्तण्डैर्मुनिभिश्च यत्र विरतिः पूर्णेन्दुविम्बानने,
तद्वत्तं प्रवदन्ति काव्यरसिकाः शार्दूलविक्रीडितम् ॥” श्रु० ।
- २ । विम्बम्—
“वृत्तं विम्बाख्यं गरमुनितुरगैर्भर्तौ न्सौ ततौ चेहुरुः ।” परि० ।
- ३ । गाययां, “विस्मिता य्मौ न्सौ रौ असर्त्तुस्वराः ।” पि० ।
- “रसर्वशैर्भर्तौ न्सौ ररगुरुयुता मेघविस्फूर्जिता स्यात् ।” परि० ।
- ४ । छाया—“भवेत्सैव छाया तयुगगयुता स्याद्वादशान्ते यदा ।” ग० ।
- ५ । “इयं छाया स्याता ऋतुरसहयैर्यो मनसा भ्तौ शुरुः ।” परि० ।
- ६ । पुष्पदाम—
“भूताग्नाश्वान्तं मतनसररगैः कीर्त्तितं पुष्पदाम ।” परि० ।

११ । पञ्चचामरः—

“नयुगलगलघू निरन्तरो यदा स पञ्चचामरः ।” परि० ।

१२ । चन्द्रमाला—“ठड्य दिद्यवरजुञ्चल मञ्ज करञ्चल करहिं,
पुणवि दिद्यवरजुञ्चल मञ्ज करञ्चल करहि ।
सरसगण विमलजड सुखि ठरड मणगड,
विमलमड उरञ्चकड चदमल कहड सड ॥” प्रा० ।

१३ । धवनाङ्ग—“पलड वसुलहु जुञ्चल विमलमड महिञ्चले,
ठड्य ठड रमणगति सञ्चण पञ्च पञ्च तले ।
दिद्यगण चठ पञ्चहं भणि फणिवड णियमही,
करञ्च सगण सरि सठ ससिवञ्चणि धवलही ॥” प्रा० ।

१४ । शम्भुः—“अवलीञ्चाण भण सुच्छड मणमञ्जे सुखं सवुत्तं,
सुपिञ्च अते धरि हल्यो दिज्जहु कुतीपुत्त सजुत्त ।
गणअग्गा दिज्जहु एच विज्जहु अते सत्ता हारा ज,
इञ्च वत्तीसाणअ मत्ता पाञ्चहि कटो संभू णामीञ्च ॥” प्रा० ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ सप्त छतयः । तत्र—

(क) छती ।

१ । “ग्लिति वृत्तम् ।” पि० । “पादान्ते यति ि” छ० ।

“त्रीरजो गली भवेदिहेट्टीन लक्षणेन वृत्त नाम ।” की० ।

साहेतिकं लक्षणम्—(१० (—)) । पैरनपाकतग्मे वृत्त गण्टकानाधीकम् । /

२ । “सुवदना स्त्री भ्नौ य्भौ ल्वावृषिस्वरर्त्तवः ।” पि० ।

“ज्ञेया सप्ताश्वपट्टभिर्मरभनययुता भ्नौ गः सुवदना ।” के० ।

सा—(४ (—), —, २ (—), ६ (—), ३ (—), २ (—), —) ।

३ । सुवंशा —

“ख्याता पूर्वैः सुवंशा यदि मरभनास्तद्वयं गो गुरुच ।” परि० ।

सा—(४ (—), —, २ (—), ५ (—), २ (— —), २ (—)) ।

४ । शोभा—“रसैरश्वैरश्वैर्यमननततगैर्गेन शोभेयमुक्ता ।” परि० ।

सा—(—, ५ (—), ६ (—), २ (— —), २ (—)) ।

५ । मत्तेभविक्रीडितम्—

“सभरा स्त्री यलगास्त्रयोदशयतिर्मत्तेभविक्रीडितम् ।” परि० ।

सा—(२ (—), २ (—), २ (—), — —, २ (—), ३ (—), —, २ (—), — —) ।

६ । गीता—“जइ आइ हत्य एरेंद विखवि पाअ पंचह जोहलो,
जहिं ठाईं छठहि हत्य दिस्सइ सह अंतइ षेउरो ।
सुह छंद गीअउ मुदि शीअउ सब्ब लोअहि जाणिओ;
कह सिइ सिउउ दिइ दिउउ पिंगलेण वखाणिओ ।” प्रा० ।

“सगणो जयुग्मभरैः स्रगैः कथिता बुधैरिह गीतिका ।” परि० ।

सा—(४ (— — —)) ।

(ख) प्रकृतौ ।

१ । “स्रग्धरा स्त्री भ्नौ यौ य् विःसप्तका ।” पि० ।

“धत्वारो यत्र वर्णाः प्रथममलघवः षष्ठकः सप्तमोऽपि,
हो तद्वत् षोडशाद्यो ऋगमदतिलके षोडशाख्यौ तथाख्यौ ।

रश्भास्तम्भोरु कान्ते मुनिमुनिमुनिभिर्दृश्यते चेद्विरामो,

दासे वन्द्यैः कवीन्द्रैः सुतनु निगदिता स्रग्धरा सा प्रसिद्धा ॥” श्रु० ।

सा—(४ (—), — —, ५ (—), २ (— —)) ।

२ । गायत्र्यां, शशिवदना बहुसंज्ञका—

“शशिवदना न्जौ भ्जौ ज् च्चौ सद्द्रदिशः ।” पि० ।

“सल्लिलनिधिर्भवेदिह नजौ भगणौ जगणास्त्रयथ रः ।” परि० ।

“नजभजजा जरौ यदि तदा गदिता सरसौ कवीश्वरैः ।” ग० ।

“सिंहकमिदमन्व” इति रामतारपट्टिरोमचिष्टम् ।

सा—(१ (—), —, २ (—), ३ (—), —) ।

३ । नरेन्द्रः—“आइहिं जत्य पाथगण पथलिअ जोहल अंत ठवीजे,

काहल सह गंध इम दिअगण कंकण ताह करीजे ।

सहइ एक भेरि चतु णरपइ फुकहु सक्ख सुभव्या

चामर जुगा अंत जहिं पथलिअ एह षरेदठ कव्वा ॥”

प्रा० ।

सा—(—, —, ३ (—), २ (—), —) ।

(ग) भ्रातृती ।

१ । “मद्रकं भ्रौ न्रौ न्रौ न्रौ दिगादित्याः ।” पि० ।

“भ्रौ नरना रनावय गुरुर्दिगर्कविरमं हि मद्रकमिदम् ।” के० ।

सा—(—, —, २ (—), —, ३ (—), —) ।

२ । मदिरा—

“सप्तभकारहतावसितौ सगुरुः कविभिः कथिता मदिरा ।” परि० ।

“सप्तभकारयुतेकगुरुर्गदितेयमुदारतरा मदिरा ।” ग० ।

सा—(० (—), —) ।

३ । “लालित्यं भुजतेन्द्रेण भाषितमेतच्चेन्मसरस्तजनगुभिः ।” परि० ।

सा—(१ (—), —, —, —, २ (—), —, ३ (—), —) ।

४ । हंसी—“विज्जुमाला पाए पाए तिअ दिअगण तह बहुगुणयुत्ता,

अंते कषा सुहा वषा भणइ फणिवइ कविवर गजुम्मा ।

जं वत्तीसा मत्ता थक्के पथ पथ पथलिअ लहुगुर सोहा,

एसा हंसी षामा छंदो सअलनुहअण मअहअर सोहा ॥”-प्रा० ।

“मौ मौ नायत्वारी गो गो भवति वसुभुवनयतिरिति हंसी ।” परि० ।
सा—(—), १९ (—, —) ।

५ । महास्रग्धरा—

“सजता नसी ररी गः फणितुरगहयैः स्यान्महास्रग्धराख्या ।” परि० ।
सा—(—, —), —, —, १ (—), १ (—, —), — ।

(घ) पिल्लती ।

१ । “अश्वललितं र्जौ र्जौ र्जौ भ्रौ गुद्रादित्याः ।” पि० ।
“यदि ह नजौ भजौ भजभलगास्तदाश्वललितं हरार्कयतिमत् ।” के० ।
“नजभजभा जभौ लघुगुरु बुधैसु गदितेयमद्रितनया ।” ग० ।
सा—(३ (—), ३ (—, —), —), — ।

२ । “मत्ताक्रीडा मौ त्रौ नौ न्रौ ग्वसुपञ्चदशकौ ।” पि० ।
“मत्ताक्रीडा मौ त्रौ नौ नल्लिति भवति वसुशरदशयतियुता ।” के० ।
“मत्ताक्रीडं वस्त्रिष्वशाशयति मयुगगयुगमनुलघुगुरुभिः ।” ग० ।
सा—(— (—), १४ (—), —) ।

३ । सुन्दरिका—

“जहि आदहि हत्या करभल तत्या पात्र लह जुअ कण गणा,
ठवि चामरअं काहलजुअ वंका सल्ल पहल्लिअ वेवि गणा ।
पअ अंतहि सकी गण पभण्णिज्जे तेदसवण पमाण किआ,
इअ मत्तहि पोमावइ पभण्णिज्जे वण्हि सुंदरिआ भण्णिआ ॥” प्रा० ।
“इह सुन्दरिका पिङ्गलमुनिनीता सद्यतो भसता उलभगाः ।” परि० ।
सा—(१ (—), —, ४ (—), ३ (—), ३ (—, —)) ।

(ङ) सङ्घती ।

१ । “तन्वी र्तौ र्तौ भौ न्याविन्द्रियस्वरमासाः ।” पि० ।
“भूतमुनीर्नैर्यतिरिह भतनाः र्भौ भनयाथ यदि भवति तन्वी ।” के० ।

सा—(—, —, —, १ (—), —, —, १ (—), —) ।

२। किरीटम्—

“ठावहु आइहि सकगणा तह सन्न विसज्जहु वेवि तहा पर,
गेठर सह जुअं तह गेठरण परिवारह भव्व गणा कर ।

काहल जुगल अंत ठविज्जसु एपरि चौविह वण पआसहु,

वत्तिस मत्त पअप्यअ लिक्खहु अहु अआर किरीट विसेसहु ॥” प्रा० ।

“नाम किरीटमिदं भगणा यदि पिङ्गलनागमुनीन्द्रमतं किल ।” परि० ।

सा—(८ (—)) ।

३। दुर्मिलम्—

“दुमिनाइ पआसहि वण विसेसहि दीस फणीदह चारुगणा,

भणु मत्त वतीसह जाणिय सिसह अहुह ठामठइ सगणा ।

गण अणु ए दिज्जह कित्ति सहिज्जह लज्जद दीस अण्ये करी,

कइ तीणि विसामहि पाअहि पाअहि ताकर अहु छउ हहही ॥” प्रा० ।

“सगणैरिह वृत्तवरं वसुभिः किल दुर्मिलसुत्तमिदं कविभिः ।” परि० ।

सा—(८ (—)) ।

(च) अभिक्रतौ ।

१। “क्लौञ्चपदा भमौ स्मौ नौ नौ ग् भूतेन्द्रियवस्त्रूपयः ।”

पि० ।

“क्लौञ्चपदा भमौ स्मौ ननना ग्गाविपुशरवसुमुनिविरतिरिह भवेत् ।” के० ।

सा—(२ (—)) ।

(छ) उत्कृता ।

१। “भुजङ्गविजृम्भितं मौ द्वौ नौ सौ लगौ वसुरुद्रकृपयः ।”

पि० ।

“वस्त्रोशास्त्रच्छेदोपेतं समतनयुगनरसलगैर्भुजङ्गविजृम्भितम् ।” के० ।

सा—(८ (—), १० (—), २ (—)) ।

२ । “अपवाहको म्नी नौ नौ न्नी गौ नवर्तुरसेन्द्रियाणि ।”
पि० ।

“मो नाः पट् मगगिति यदि नवरसरसगरयतियुतमपवाहाख्यम् ।” के० ।
सा—(३ (-), २० (-), १ (-) ।

षष्ठोऽध्यायः ।

—००—

अथ दण्डकजातयः ।

१ । “दण्डको नौ रः । २ । प्रथमश्चण्डहृष्टिप्रपातः ।
३ । अन्यत्र रातमाण्डव्याभ्याम् । ४ । शेषः प्रचित इति ।”
पि० ।

१ । “यत्र पादे द्वौ नकारौ रेफश्च सप्त भवन्ति दण्डको नाम सः ।
२ । यः सप्तविशत्यक्षरपादः प्रथमो दण्डकः, स चण्डहृष्टिप्रपातो नाम ।
३ । रातमाण्डव्याभ्यामृपिभ्यामन्यत्रास्याभिधानमेतदेव ताभ्यां पुनरन्यैव
संज्ञा कृतास्य हस्तस्य । ४ । इतश्चण्डहृष्टिप्रपातादूर्ध्वं दण्डकप्रस्तारः प्रचित
इति संज्ञां लभते; पूर्वमेकैकाक्षरक्रमेण छन्दसां हृदिरुक्ता, इदानीन्तु रेफोप-
लक्षिताक्षरत्रयेण हृदिः । अत्र पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“यदिह नयुगलं ततः सप्त रेफास्तदा चण्डहृष्टिप्रपातो भवेद्दण्डकः ।” के० ।
२ । “प्रतिचरणविहृदरेफाः स्युरर्णार्णवव्यालजीमूतलीलाकरोद्दाम-
शङ्खादयः ।” के० । अत्र—

“आदिपदात् क्रमेण आरामः, संग्रामः, सुरामः, वैक्लण्डः, सारः,

कासारः, विसारः, संहारः, नोहारः, मन्दरः, केदारः, आसारः, सत्कारः, संस्कारः, भाकन्दः, गोविन्दः, आनन्दः, सन्दोहः, आनन्द इत्येते श्राद्धाः ।”

परि० ।

३ । “प्रचितकसमभिधो धीरधीभिः स्मृतो दण्डको नदयादुत्तरैः सप्तभिर्धैः ।” ग० ।

प्रचितक इति पाठ एभिधायिक-समित्यिष्य इत्यन्विष्टित इत्येके ।

४ । “नयुगगुरुयुगैवं यकाराः कवीच्छानुरीधात्तदां यत्र बध्यन्त एयोऽपरो दण्डकः पण्डितैरीरितः सिंहविक्रान्त नाम ।” परि० ।

५ । “यकारैः कवीच्छानुरीधान्निबधैः प्रसिद्धो विशदोऽपरो दण्डकः सिंहविक्रीहनाम ।” परि० ।

६ । “यत्र रैफान् कविः स्वेच्छया पाठशौक्येभापेक्षया रोपयत्येष धीरैः स्मृतो दण्डको सत्तमातङ्गलीलाकरः ।” परि० ।

“यत्र रैफः परं स्वेच्छया गुम्फितः स स्मृती दण्डको सत्तमातङ्गलीलाकरः ।” ग० ।

७ । “सगणः सकलः खलु यत्र भवेत् तमिह प्रवदन्ति बुधाः कुसुमस्तवकान् ।” परि० ।

८ । “स्वेच्छया रजौ क्रमेण सन्निवेशयत्युदारधीः कविः स दण्डकः स्मृतो जयत्वशोकमञ्जरी ।” परि० ।

“यत्र दृश्यते गुरोः परो लघुः क्रमात्त उच्यते बुधैरशोकपुष्पमञ्जरीति ।”

ग० ।

९ । “लघुर्गुरुः क्रमेण यत्र बध्यते सुधीभिरिच्छया स दण्डकस्वनङ्गशेखरः स्मृतः ।” परि० ।

“लघुर्गुरुर्निजिच्छया यदा निवेश्यते तदैव दण्डको भवत्यनङ्गशेखरः ।”

ग० ।

१० । “स्नाद्दिनकृत् शुभदः क्षितिपञ्चसमुद्रनगादिकपञ्चगतोऽय विभावरिभर्तुः ।” इति दीपिकायां भुजङ्गविलासाभिधानदण्डकः ।”

चतुर्थोऽंशः ।

अथ तावच्छब्दाणि पुनरुच्यन्ते त्रैशोविभार्गव समासती व्याख्यायने ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथ दश शुद्धा वर्गाः ।

“वृत्तं सममर्द्धसमं विपमञ्च ।” पि० ।

अत्र समवृत्तमेकादशवर्गेषु विभज्यते । तत्र शुद्धा दश, मियथैकः ।
तेषु—

(क) गुर्वचरवर्गः । पाद्यात्वनाम Spöndee.

- १ । श्रीरिकाचरा, यथा—“धीन्ते, भायात् ।”
- २ । स्त्री द्वचरा, यथा—“गोपस्त्रीभिः, कृणो रेमे ।” ग० ।
- ३ । तानी नारी वा त्रचरा, यथा—
“तुद्धार्यं, प्रद्धार्यं । चंडेमी, रकडेमी ॥” प्रा० ।
- ४ । तीर्णा कन्या वा चतुरचरा, यथा—
“लाभ्रा माभा, पुत्ता भुत्ता । इम्ये जाणी, किञ्जे जुत्ता ॥” प्रा० ।
- ५ । सम्मोहा पञ्चचरा, यथा—
“उहंडा चंडी, दूरित्ता खंडी । तेनोका मोकंडं, देक मी मोकंडं ॥” प्रा० ।
- ६ । शेषा, विद्युन्नेखा, वाणी वा षडचरा, यथा—
“जुञ्जंतो उहाने, कान्जिक्का संगामे ।
णञ्जंतो मंहारो, दूरित्ता हम्मारो ॥” प्रा० ।

७ । शीर्षरूपं सप्तोत्तरं, यथा—

“चंदा कुंदा एकासा, हारा हीरा वा हंसा ।

जे जे सेत्ता विषीआ, तुझा किन्ती जिषीआ ॥” प्रा० ।

८ । विद्युन्मालाष्टोत्तरा यथा—

“विद्युन्मालालीलान् भोगान्, मुक्ता मुक्ती यत्नं कुर्यात् ।

धानोत्पन्नं निःसामान्य, सौख्यं भोक्तुं यद्याकाङ्क्षेत् ॥” ह० ।

९ । रूपमाली नवाक्षरा, यथा—

“जं ण्चै विञ्जू मेहं धारा, पप्फुला णीवा सहे मोरा ।

वीञ्जता मंदा सीआ वाआ, कंप्ता काआ कंता णाआ ॥” प्रा० ।

१० । मालतीमाला एकादशाक्षरा, यथा—

“ठामा ठामा ह्यी जूहा पेखीआ, णाई मेहा मेरु सिंगे देखीआ ।

वीरा हत्या अणे खग्गा वञ्जता, णाई विञ्जू मेहा मज्जे णञ्जता ॥” प्रा० ।

११ । विद्याधारो द्वादशाक्षरः, यथा—

“जासू कंठे वीसा दिष्टा सीसे गंगा, णाआराआ किञ्जे हारा गीरी अंगा,

गव्ये रामा मारुकामा स्तिउजे किन्ती, सोऊ देऊ मोक्या देऊ अह्या भक्ती ॥”

प्रा० ।

१२ । लीलाखिलः कामक्रीडो वा पञ्चदशाक्षरः, यथा—

“‘मा कान्ते पक्षस्थान्ते पर्याकाशे देसेऽस्त्राप्सीः,

कान्तं वन्नं वृत्तं पूर्णं चन्द्रं मत्वा रात्रौ चैत् ।

सुत्चामः प्राटंथेतयेतो राहुः क्रूरः प्राद्यात्,

तस्माद्ध्वान्ते हर्मस्थान्ते ग्रथ्यैकान्ते कर्त्तव्या ॥’

इति कथहाभरणः ।” ग० ।

१३ । ब्रह्मरूपं षोडशाक्षरं, यथा—

“उभत्ता जीहा उंठे कोहा ओत्या ओत्यी जुम्ता,

मिणका रंभा लाहे टंभा अया अयी वुम्ता ।

भङ्गाका सजा छिषे कण्ठा मत्या पिठो णचंता,
णं सग्गा मग्गा जाए अग्गा लुढा उढा हेरंता ॥” प्रा० ।

(ख) लघुचरवर्गः । पायात्त्ये Pyrrhic and Tribräch.

१ । एकाक्षरोदाहरणं—“कति तव ।”

२ । मधु ह्यक्षरं, यथा—“हर हर । मम मल ॥” प्रा० ।

३ । कमलस्यक्षरः, यथा—“स्वमर विहर । कुसुममधुनि ॥” प्रा० ।

४ । यमकं पञ्चाक्षरं, यथा—

“पवण वह, सरिर सह । मअण हण, तवइ मण ॥” प्रा० ।

५ । दमनकं षडक्षरं, यथा—

“कमलणअणि, अमिअवअणि । तरुणि घरिणि, मिलइ सुपुणि ॥” प्रा० ।

६ । तरलनयनं द्वादशाक्षरं, यथा—

“कमलवअण तिणअण हर, गिरिवरसअण तिसुलधर ।

ससहरतिलअ पलअकार, वितरहि महु अभिमत वर ॥” प्रा० ।

७ । अचलंष्टतिर्गीत्यार्या वा षोडशाक्षरा, यथा—

“तरणिदुहिळतटरुचिरतरवसति-रमरमुनिमुखजनविहितनुतिरिह ।

सुररिपुरमिनवजलधररुचितनु-रचलष्टतिरुदयति सुकतिहृदि खलु ॥” ग० ।

(ग) समानीवर्गः । पायात्त्यनाम Tröchéē.

“ग्लिति समानी ।” पि० । सां (— —) ।

१ । सारो द्व्यक्षरः, यथा—“संभु एउ । सुकु देउ ॥” प्रा० ।

२ । चारि चतुरक्षरा, यथा—

“देउ देउ, सुभ देउ । जासु सोस, चंद दीस ॥” प्रा० ।

३ । समानी अन्त्यलघुविहीनसप्ताक्षरा, यथा—

“कुंजरा चलंतभा, पळभा पलंतभा ।

कुम्भपिठिकं पय, धूलि चर भंपय ॥” प्रा० ।

४ । समानिका मसिका वाऽष्टाक्षरा, यथा—

“यस्य कृष्णपादपद्ममस्ति हृत्तङ्गागसद्म ।

धीः समानिका परेण नोचितात् मत्सरेण ॥” ग० ।

५ । श्येनो अन्त्यलघुहीनैकादशाक्षरा, यथा—

“क्रूरदृष्टिरायताग्रनासिका, चञ्चला कठीरतीक्ष्णनादिनी ।

युद्धकाङ्क्षिणी सदाभिपप्रिया, श्येनिकेव सा विगर्हिताङ्गना ॥” ह० ।

६ । चामरन्तूणकं वान्थलघुहीनपञ्चदशाक्षरं, यथा—

“सा सुवर्णकेतकं विकाशि शृङ्गपूरितम्,

पञ्चवाणवाणजालपूर्णहेमतूणकम् ।

राधिका वितर्क्य माधवाद्य मासि माधवे,

मोहमेति निर्भरं त्वया विना कलानिधे ॥” ग० ।

“कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण रक्ष माम्,

कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण पाहि माम् ।” इति चैतन्यः ।

“एहि एहि देहि देहि देहि देवि रक्तदन्तिके,

भारताय कातराय कृष्णभक्तिमन्तिके ।” भारतचन्द्रः ।

७ । चञ्चला चित्रमंजं वा षोडशाक्षरं, यथा—

“विट्टुमारुणाधरौहृशोभिवेशंवाद्यहृष्ट-वल्लवीजनाङ्गमङ्गजातमुग्धकण्ठकाङ्ग ।

त्वां सदैव वासुदेव पुण्यलभ्यपादसेव, वन्द्यपुष्पचित्रकीय संस्मरामि गोपवेश ॥”

ग० ।

८ । वृत्तं गण्डका वा विंशत्यक्षरा, यथा—

“जन्तुमात्रदुःखकारि कर्म निर्मितं भवत्यनर्थहेतु,

तेन सर्व्वमात्मतुल्यमीक्षमाण उत्तमं सुखं लभस्व ।

विधि बुद्धिपूर्वकं ममीपदेशवाक्यमेतदादरेण,

वृत्तमेतदुत्तमं महाकुलप्रसूतजन्मनां हिताय ॥” ह० ।

९ । अशोकपुष्पमञ्जरीनामदण्डकोऽष्टाविंशत्यक्षरो तदधिकाक्षरो वा,

यथा—

“मूर्द्धि चारुचम्पकस्रजा सलीलवेष्टनं लसन्नवङ्गचारुचन्द्रिका कचेपु,
कर्णयोरशोकपुष्पमञ्जरीवतंसको गले च कान्तकेशरोपकृतदाम ।
फुल्लनागकेशरादिपुष्परैणुरूपणं तनौ विचित्रमित्युपात्तवेश एष,
केशवः पुनातु नः सुपुष्पभूषितः समूर्त्तिमानिवागतो मधुर्विहसुमत्र ॥” ग० ।

(घ) प्रमाणीवर्गः । पाद्याख्यनाम Iāmbus.

“ल्लिति प्रमाणी ।” पि० । सां (— —) ।

१ । मही दशहरा, यथा—“सई उमा । रखो तुमा ॥” प्रा० ।

२ । नगानी चतुरक्षरा, यथा—

“सरसई, पसणिहो । कइत्तआ, फरंतु ते ॥” प्रा० ।

३ । प्रमाणिका नगस्वरूपिणी वाष्टाक्षरा, यथा —

“णिसुंभ-सुंभ खंडिणी, गिरीस-नीह-मंडिणी ।” प्रा० ।

४ । पञ्चचामरस्य द्वादशाक्षरस्य हत्तरत्नाकरपरिशिष्टे लक्षणमेव दृश्यते ।

५ । नराजं पञ्चचामरं वा षोडशाक्षरं, यथा—

“सुरद्वमूनमण्डपे विचित्ररत्ननिर्मिते, लसदितानभूषिते सलीलविभ्रमालसम् ।
सुराङ्गनाभवल्लवीकरप्रपञ्चचामर-स्फुरत्समीरवीजितं सदाच्युतं भजामि तम् ॥”
ग० ।

६ । पञ्चचामरस्य सप्तदशाक्षरस्य हत्तरत्नाकरपरिशिष्टे लक्षणमेव दृश्यते ।

७ । अनङ्गशेखराख्यदण्डकोऽष्टाविंशलक्षरस्तदधिकाक्षरो वा, यथा—
“उदेल्यसौ सुधाकरः पुरो विलोकयाथ राधिके विजृम्भमाणगौरदीधितिः,
रतिलहम्भनिर्मितः कलाकुतूहलेन चारुचम्पकैरनङ्गशेखरः किमु ।
इति प्रमोदकारिणीं प्रियाप्रसादलक्षणां गिरं समुद्गिरन् सुरारिरङ्गताम्,
प्रदोपकालसद्गमोल्लसन्मना मनोज्ञकेलिकौतुकी करोतु नः हतार्थताम् ॥”
ग० ।

(ड) यगण्यगैः । मां (— —) ।

१ । शशी व्रजचरा, यथा—“भवाणो हसन्ती । दुरिसं हरन्ती ॥” प्रा० ।

२ । शङ्खनारी सोमराजी वा पङ्कचरा, यथा—

“हरे सोमराजी-समा ते यशःश्रीः । जगन्मण्डलस्य च्छिनत्त्यन्धकारम् ॥”

ग० ।

३ । भुजङ्गप्रयातं द्वादशाक्षरम्, यथा—

“पुरः साधुवद्भति मिथ्याविनीतः, परोक्षे करोत्यर्थनाशं हताशः ।

भुजङ्गप्रयातोपमं यस्य चित्तम्, त्यजेत्तादृशं दुश्चरित्रं कुम्भितम् ॥” ह० ।

तथा च महानिर्वाणतन्त्रे,

“त्वमेकं शरणं त्वमेकं वरेण्यं, त्वमेकं जगत्कारणं विश्वरूपम् ।

त्वमेकं जगत्कर्तृ पाठ प्रहर्तृ, त्वमेकं परं निघ्नलं निर्व्विकल्पम् ॥

भयानां भयं भीषणं भीषणानां, गतिः प्राणिनां पावनं पावनानाम् ।

महोच्चैःपदानां नियन्तु त्वमेकं, परेषां परं रक्षकं रक्षकाणाम् ॥

तदेकं स्मरामस्तदेकं जपामः, तदेकं जगत्साक्षिरूपं नमामः ।

तदेकं निधामं निरालम्बमीगं, भवान्भोधिपीतं शरणं व्रजामः ॥”

४ । कन्दमन्थगुरुद्वयहीनं त्रयोदशाक्षरं, यथा—

“णरे वंस जाणहि हो एक बालाद्र, हज देवईपुत्त तो वंस कालाद्र ।

तहा गेल्यकंसो जणाणंदकंदेण, जहा हत्ति दिड्ढो णिआणारिविंदेण ॥”

प्रा० ।

५ । क्रीडचक्रमष्टादशाक्षरं, यथा—

“जही भूत वेताल णसंत गावंत खाए कवंधा,

सिवा फेर फेकार हकावलंता फुले कखरंधा ।

कथा दुह फुट्टेइ मत्या कवंधा णवंता हसंता,

तहां वीर हम्मोर सगाम मज्जे तुलंता तुलंता ॥” प्रा० ।

६ । सिंहविक्रीड-नामकस्य दण्डकस्य सप्तविंशत्यक्षरस्य तदधिकाक्षरस्य

वा वृत्तरत्नाकरपरिशिष्टे लक्षणमेव दृश्यते ।

(च) रगणवर्गः । सां (— — —) ।

१ । प्रिया मृगो वा व्रजचरा, यथा—

“संकरो, संकरो । पाठणो, पाठणो ॥” प्रा० ।

२ । द्वियोधा पङ्कचरा, यथा—

“कंससंहारिणा, पक्विषंचारिणा । देवद्वैडिंवद्या, देवमे णिन्मत्रा ॥” प्रा० ।

३ । महालक्ष्मीर्नवाचरा, यथा—

“मुंडमाना गले कंठिआ, णाअराआ भुआ मंठिआ ।

वध्वछाआ किआवासणा, चंडिआ पाठ सिंहासणा ॥” प्रा० ।

४ । स्रग्विणी लक्ष्मीधरा वा हादशाचरा, यथा—

“यो रणे युद्धते निर्भरं निर्भयस्यागिता यस्य सर्व्वसदानावधिः,

तं नरं वीक्ष्य लक्ष्मीर्यगः स्रग्विणी, नूनमभ्येति सत्कीर्त्तिशुक्लांशुका ॥” ह० ।

तथा च भागवते ४।७।४४,

“स प्रसीद त्वमस्माकमाकाङ्क्षतां, दर्शनं ते परिभ्रष्टसत्कर्मणाम् ।

कीर्त्त्यमाने नृभिर्नान्नि यज्ञेग ते, यज्ञविघ्नाः क्षयं यान्ति तस्मै नमः ॥”

५ । मत्तमातङ्गलीलाकरो नाम टण्डकः सप्तविंगत्वचरस्तदधिकाचरो

वा, यथा—

“हेमगोरे वसानोऽंशुके शक्रनीलासिते वर्षणि स्पष्टदिव्यानुनेपाङ्कितः,

तारहारांशुवचो नभदिव्रमान्नाशितो भव्यभूपोञ्ज्वलाङ्गः समं सीरिणा ।

अञ्जनाभाम्बरेणेन्दुकुन्दाभदेहेन लीलापरीहामहामोर्भिकौतूहलैः,

कंसरत्नाद्रिगः पातु नयकपाणिर्गतिक्रीडया मत्तमातङ्गलीलाकरः ॥” ग० ।

(छ) तगणवर्गः । सां (— — —) ।

१ । पञ्चालस्यचरो, यथा—

“सो देउ, सुकडाई । भंहारि, दुकडाई ॥” प्रा० ।

२ । हारीतोऽन्यलघुहीनः पञ्चाचरो, यथा—

“जा भस्तिशुत्ता, धग्नेकचित्ता । मा हीर णारी, धग्गा पिण्णारी ॥” प्रा० ।

३ । मन्यानः पङ्कचरो, यथा—

“रात्रा जंघा लुह, पंडित्तही मुह ।

किच्ची करे यप्प, सोराज्ज उप्पेक्क ॥” प्रा० ।

४ । विध्वङ्गमालान्त्यलघुविहीनैकादशाक्षरा, यथा—

“नासावधापत्तपाञ्जाविनीदी,” रामरूपविलोमकाव्ये ।

५ । सारङ्गी द्वादशाक्षरो, यथा—

“रे गौड़ थकंतु ते हल्लिजूथाइं, पक्कट्टि वञ्जंतु पाइक्कजूथाइं ।

कासीसराआ सरासारश्चगेण, की हल्लि की पत्ति की वीरवगेण ॥” प्रा० ।

६ । कामवाणाभिधदण्डकस्यान्त्यलघुहीनस्य जनत्रिंशदक्षरस्य लक्षण-
मेव दृश्यते, दर्शितञ्च तत् १०४ पृष्ठे ।

(ज) सगणवर्गः । सां (— — —) । पाद्यात्यनाम Ānapēst.

१ । रमणस्यक्षरो, यथा—

“ससिणा, रञ्जणी । पइणा, तरुणी ॥” प्रा० ।

२ । डीनं पङ्कचरं, यथा—

“पिअभक्ति पिआ, गुणमत्त सुआ । धणजुत्त घरा, बडु-सुक्ककरा ॥” प्रा० ।

३ । तीटकं द्वादशाक्षरं, यथा—

“त्यज तीटकमर्थनियोगकरं, प्रमदाधिलतं ध्यसनोपहतम् ।

उपधाभिरशुद्धमतिं सचिवं, नरनायकभीरुकमायुधिकम् ॥” छ० ।

तथा च रघुवंशे ८।५१,

“स तथेति विनेतुरुदारमतेः, प्रतिगृह्य वचो विमसर्जं मुनिम् ।

तदन्तश्चपटं हृदि शोकघने, प्रतियातमिवात्तिकमस्य शुरोः ॥”

४ । भ्रमरावली नलिनी वा पञ्चदशाक्षरा, यथा—

“तुष देव दुरित्त-गणा-हरणा चरणा, जइ पाअउ चंद्रकला-भरणा सरणा ।

परिपूजटं तेज्जिअ लोभमणा भमणा, सइ पेक्किउ लोक्किणासमणा समणा ॥”

५ । दुर्मिलं चतुर्विंशत्यक्षरं, यथा—

“पट्ट दिज्जिअ रल्लअ-टोप्पर मत्थअ कंकण वाहु किरोट सिरे.

पहि कथहि कुंडल नू रइमंडल ठाविअ हार फुरंत उरे ।

पइ अंगुलि मुइहि-हीरहि सुंदरिकंचणरञ्जु सुमञ्जतणू,

तसु तूणठ सुंदर किज्जअ मंदर तावह वाणह सेसधणू ॥” प्रा० ।

६ । कुसुमस्तवकास्थो दण्डकः सप्तविंशत्यक्षरस्तदधिकोक्षरो वा, यथा—

“विरराज यदीयकरः कनकद्युतिवन्धुरवामदृशः कुचकुञ्जलगी,

भ्रमरप्रकरणे यथावृतमूर्तिरशोकलताविलसत्कुसुमस्तवकः ।

स नवीनतमालदलप्रतिमच्छवि विभ्रदतीय विलोचनहारि वपुः,

चपलारुचिरांशुकवन्निधरो हरिरसु मदीयदृदम्बुजमध्यगतः ॥” ग० ।

(भ) जगणवर्गः । मां (— —) । पायात्त्यनाम Ämphibräch.

१ । मृगेन्द्रस्यक्षरो, यथा—“दुरंत, वसंत । सुकंत, दिगंत ॥” प्रा० ।

२ । मालती पङ्कजरा, यथा—

“करा पसरंत, बह्मगुणमंत । पफुल्लिअ कुंद, उगू सहि चंद ॥” प्रा० ।

३ । मौक्तिकदास द्वादशाक्षरं, यथा—

“कथा भअ दुब्बर तेज्जि गरास, खणो खण जाणिअ दीह पिमास ।

कुइरय ताव दुरंत वसंत, कि सिइअ काम कि सिइअ कंत ॥” प्रा० ।

(ज) भगणवर्गः । सां (— —) । पायात्त्यनाम Däctyl.

१ । मन्दरस्यक्षरो, यथा—“सो हर, तीहर । संकट संहर ॥” प्रा० ।

२ । मोदकं द्वादशाक्षरं, यथा—

“गज्जउ मेह कि अंमर सामर, फुल्लउ खीव कि भम्मठ भामर ।

एकल जीध पराहिण अम्मह, कीलठ पाठस कीलठ मम्मह ॥” प्रा० ।

३ । मदिरान्धलघुहयज्ञीना द्वाविंशत्यक्षरा, यथा—

“माधवमासि विकम्बरकीसरपुष्पलसन्मदिरामुदितैः,

भद्रकुलैरुपगीतवने वनमालिनमालि कलानिलयम् ।

कुप्लगृहोदरपल्लवकल्पिततल्पमनल्पमनोजरसम्,

तं भज माधविकामृदुनर्त्तनयामुनयातकृतोपगमा ॥” ग० ।

४ । किरीटं चतुर्विंशत्यक्षरं, यथा—

“वप्यञ्च उक्कि सिरि जिणि ल्लिञ्चिञ्च तेञ्चिञ्च रञ्ज वणंत चले विणु
सोञ्चर सुंदरि सगहि ल्लिञ्चिञ्च एकलि मारु विराध-कबंधञ्च ।

संगक मारुइ मिल्लञ्च वालि व्हिञ्चिञ्च रञ्ज सुगोवह दिञ्चञ्च,

वह समुह विणासिञ्च रावण सो तुञ्च राहव दिञ्चउ णिठ्ठञ्च ॥” प्रा० ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ मित्यवर्गः ।

१ । मित्यवर्ग एतैरेव दशभिर्वर्गैः । एतेषां दशसंख्यकवर्गाणां मध्ये यैः
कैचिदपि अन्योन्ययोगैः सममात्रकादेशेन वा बहूनि छन्दांस्युत्पद्यन्ते ।

अथ कोऽयं सममात्रकादेश इत्यतीत्यते—गुरीरेकस्य स्थाने लघुवयस्य, लघुवयस्य स्थाने गुरीरेकस्य वा,
एकचतुष्कलमस्य स्थानेऽपरचतुष्कलमस्य च सप्रिदेश सममात्रकादेशः । तथैव पञ्चकलमस्येति ।

२ । अन्योन्य-योगोदाहरणम् । नाराचकमष्टादशाक्षरं—यद्ब्रूलघुक्षर-
दमनकेन सह चतुरेफस्तखिण्या योगात् निष्पन्नम्, यथा रघुवंशे, १२।१०४।

इत्याः   र   र   र   र

“रघुपतिरपि जातवेदोविशुडां प्रगृह्य प्रियां,

प्रियसुहृदि विभीषणे सङ्गमय्य त्रियं वैरिणः ।

रविमुतसंहितेन तेनानुयातः सर्षामित्रिणा,

भुजविजितविमानरत्नाधिरुदः प्रतस्थे पुरीम् ॥”

त्रकादेगोदाहरणम् । भागवते दगमस्कन्धे पञ्चविंशे-

कृतवामकपोलो, वलितभुरधरापित-वेणुम् ।

लिभिराश्रितमागं, गोप्य ईरयति यत्र मुकुन्दः ॥ २ ॥

इनिताः सह सिद्धै-र्विग्नितास्तदुपधार्य सलजाः ।

ण-समर्पित-चित्ताः, कश्मलं ययुरपस्मृतनीव्यः ॥ ३ ॥

।सबलाः नृशुतेदं, हारहास उरसि स्थिरवियुत् ।

यमार्त्तजनानां, नर्मदो यैर्हि कूजितवेणुः ॥ ४ ॥ क

।जहपा नृगगावो, वेणुवाद्यहृतचेतस आरात् ।

।वला धृतकर्णा, निद्रिता लिखितचित्रमिवासन् ॥ ५ ॥

।वकधातुपलाशै-र्बद्धमङ्गपरिवर्द्धविद्धम्बः ।

क्षवल आलि स गोपै-र्गाः समाह्वयति यत्र मुकुन्दः ॥ ६ ॥

।नगतयः सरितो वै, तल्पदाम्बुजरजोऽनिलनीतम् ।

व्यमिवावहुपुण्याः, प्रेमवेपितभुजाः स्मितितापः ॥ ७ ॥

ख अनुचरैः समनुवर्णितवीर्यं, आदिपूरुष इवाचलभृतिः ।

ख वनचरो गिरितट्टेयु चरन्ती-वेणुनाह्वयति गाः स यदा हि ॥ ८ ॥

ख वनलताम्बरव आत्मनि विष्णुं, व्यञ्जयन्त्य इव पुष्पफलाब्धाः ।

ख प्रणतभारविटपा मधुधारां, प्रेमहृष्टतनवो वह्युः स्म ॥ ९ ॥

दर्शनीयतिलकी वनमाला-दिव्यगन्धतुलसीमधुमत्तैः ।

ख अलिकुलैरलघु गीतममोदम्, आद्रियन् यैर्हि सन्धितवेणुः ॥ १० ॥ क

सरसि सारसहंभविहङ्गा-सारगीतहृतचेतस एव ।

हरिमुपासत ते यतचित्ता, हन्त मीलितदृगौ धृतमीनाः ॥ ११ ॥

ख सहवलः स्तगवर्तसविलासः, सानुपु क्षितिभृती व्रजदेव्यः ।

क हर्षयन् यैर्हि वेणुरवेण, जातहर्ष उपरभति विष्णुम् ॥ १२ ॥

ख महदतिशमणमद्वितचेता, मन्दमन्दमनु गर्जति मेघः ।

ग सुध्रदमभ्यवर्षत् सुमनीभि-ऽदायया च विदधत्तपत्रम् ॥ १३ ॥

- ख विविधगोपचरणेषु विदग्धो, वेणुवाद्य उरुधा निजशिक्षा ।
तव सुतः सति यदाधरयिष्ये, दत्तवेणुरनयत् स्वरजातीः ॥ १४ ॥
- ख सवनशस्तदुपधाय्य सुरेशाः, शक्रशर्व्वपरमेष्ठिपुरीगाः ।
कवय आनतकम्बरचित्ताः, कश्मलं ययुरनिशिततत्त्वाः ॥ १५ ॥
निजपदाब्जदलैर्ध्वजवच्च-नीरजाङ्घ्रिशिचित्रललामैः ।
व्रजभुवः शम्भयन् खुरतीदं, वर्षधूर्त्यगतिरोद्धितवेणुः ॥ १६ ॥
व्रजति तेन ययं सविलास-वीक्षणार्पितमनोभववेगाः ।
कुजगतिं गमिता न विदामः, कश्मलेन कवरं वसनं वा ॥ १७ ॥
मणिधरः क्वचिदागणयन् गा, मालया दयितगन्धतुलस्थाः ।
प्रणयिनोऽनुचरस्य कदांमे, प्रक्षिपन् भुजमगायत यत्र ॥ १८ ॥
- ख कण्ठितवेणुरववञ्चितचित्ताः, कृष्णामन्वसत कृष्णगृह्णितः ।
ख गुणगणार्णमनुगत्य हरिष्यो, गोपिका इव विमुक्तगृह्णाशाः ॥ १९ ॥
कुन्ददामकृतकौतुकवेपो, गोपगोधनवृत्तो यमुनायाम् ।
नन्दसूनुरनघे तव वत्सो, नर्भदः प्रणयिनां विजहार ॥ २० ॥
मन्दवायुरुपवात्यनुकूलं, मानयन् मलयजस्पर्शेन ।
वन्दिनस्तमुपदेवगणा ये, वादगीतबन्धिभिः परिवव्रुः ॥ २१ ॥
वत्सलो व्रजगवां यदगधो, वन्द्यमानचरणः पथि वृद्धैः ।
कृत्स्नगोधनसुपोह्य दिनान्ते, गीतवेणुरनुगेद्धितकीर्त्तिः ॥ २२ ॥
उत्सवं अमरुधापि दृशीना-मुन्नयन् खुररजङ्घुरितस्तक् ।
दिक्षयैति सुहृदाशिप पप, देवकीजठरभूरुङ्गराजः ॥ २३ ॥
मदविधूर्णितलोचन ईपत्, मानदः स्वसुहृदां वनमानी ।
- ख बदरपाण्डुवदनो मृदुगण्डं, मण्डयन् कनककुण्डललक्ष्मणा ॥ २४ ॥
- ख यदुपतिर्द्विरदराजविहारो, यामिनीपतिरिवैप दिनान्ते ।
- ख सुदितवक्तु उपयाति दुरन्तं, मोचयन् व्रजगवां दिनतापम् ॥ २५ ॥”

एषां चतुर्विंशति-श्लोकानां २, ३, ५, ६, २०, २२, २३ इति सप्त श्लोका
एष विगुहाः स्वागतालक्षणाः । तल्लक्षणमये द्रष्टव्यम् । शेषेषु सप्तदश-

श्लोकेषु क्वचिद्विलघुस्थाने गुरोरेकस्यादेशेन (४, २१) दशाक्षरपादो (फ) जायते, क्वचिद्गुरुस्थाने लघोरादेशेन (७, ८, ९, १३, १४, १५, १८, २४, २५) द्वादशाक्षरपादश्च (ख), क्वचिदेकादशाक्षरपादेऽपि (१३) लघुगुरु-क्रम-विपर्ययासौ (ग) दृश्यते । क्वचिदेकस्मिन् पादे द्वादशाक्षराख्यन्यस्मिन् पादे दशाक्षराणि च वर्त्तन्ते (१०, १२) ।

४ । मित्य-वर्गीयाणां कतिपय-सुप्रसिद्धानि छन्दांसि अतीदाङ्गियन्ते । दोषकमेकादशाक्षरचतुर्भकारमोटकस्य अन्यलघुद्वयस्थाने एकगुरो-रादेशेन, यथा,—

— — — — —
 “या न ययौ प्रियमन्यवधूभ्यः, सा रतरागमनायतमानम् ।

तेन सहेह विभर्त्ति रहः स्तो, सारतरागमनायत मानम् ॥” माघे, ४।४५।

“इत्यमसुं विलपन्तमसुञ्ज-हीनदयालुतयावनिपालः ।

रूपमदर्शि धृतोऽसि यदर्थं, गच्छ यथेच्छमथेत्यभिधाय ॥” नैपथे, १।४३।

५ । स्वागतैकादशाक्षरा, दोषकस्य तृतीयचतुर्थयोर्वर्णयोरन्योन्य-विनिमयेन, यथा रघुवंशे,

— — — — —
 “कुम्भपूरणभवः पटु रुचै-रुचचार निनदोऽभसि तस्याः ।

तत्र स द्विरदवृंहितशङ्खो शब्दपातिनमिपुं विससर्ज ॥” ९।७३।

६ । रयोडता चैकादशाक्षरा, स्वागताया नवमदशमयोर्वर्णयोरन्योन्य-विनिमयेन, यथा रघुवंशे,

— — — — —
 “तौ पितुर्नयनजेन वारिणा, किञ्चिदुचित-शिखण्डकातुभौ ।

धन्विनौ तमृपिमन्वगच्छतां, पौरदृष्टिकृत-मार्गतोरणौ ॥” ११।५।

७ । द्रुतविलम्बितं द्वादशाक्षरं, मोटकस्याद्यान्ययोर्वर्णयोरन्योन्य-विनिमयेन, यथा रघुवंशे,

“न क्षपणा प्रभवत्यपि वासवे, न वितथा परिहासकथाम्बपि ।

न च सपद्मजनेष्वपि तेन वा-गपरुपा परुपाक्षरमीरिता ॥” ९।५।

८ । इन्द्रवज्रैकादशाक्षरा, गुरुइयान्ता ततजयुता, यथा शकु०,
“अथो हि कन्या परकीय एव, तामद्य सम्प्रेथ परिग्रहीतुः ।
जातो ममायं विशदः प्रकामं, प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा ॥”चतुर्थेऽङ्के ।

९ । उपेन्द्रवज्रा चैकादशाक्षरा, गुरुइयान्ता जतजयुता, यथा कुमार-
सम्भवे ७।१।

“अथौषधीनामधिपस्य वृद्धौ, तिथौ च जामित्रगुणान्वितायाम् ।
समेतबन्धुर्हिमवान्सुतायाः, विवाह दीक्षा-विधिमन्वतिष्ठत् ॥”

तथा च जयदेवस्य गीतगीविन्दे, ४स० २० ।

“स्मरातुरां दैवतवैद्यहृद्य, त्वदङ्ग-सङ्गामृत-मात्र-साध्याम् ।
विमुक्त बाधां कुरूपे न राधा मुपेन्द्रवज्रादपि दारुणोऽसि ॥”

१० । “अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ, पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ।”
तासां नामानि पृथग्लक्षणाणि च पूर्वमुक्तानि, ७० पृष्ठे । तत्रस्थ संख्यातु-
क्रमेण अत्रस्योदाहरणानि च बोद्धव्यानि, यथा कुमारसम्भवे प्रथमसर्गे,

(१) “स मानसीं मेरुमखः पितृणां, कन्यां कुलस्य स्थितये स्थितिभ्रः ।
मेनां मुनीनामपि माननीयाम्, आत्मानुरूपं विधिनोपयेमे ॥ १८ ॥

(२) यः पूरयन् कीचकरन्भुभागा-न्दरीमुखोत्थेन समीरणेन ।
उहास्यतामिच्छति किञ्चराणां, तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ॥ ८ ॥

(३) कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुं, विचङ्कितानां सरलद्रुमाणाम् ।
यत्र स्तुतघोरतया प्रसृतः, सानूनि गन्धः सुरभीकरोति ॥ ९ ॥

(४) उहेजयत्यहुनिपार्ण्यिभागा-न्मार्गे शिलीभूतहिमेऽपि यत्र ।
न दुर्वहस्योष्णिययोधरार्त्ता, भिन्दन्ति मन्दां गतिमश्वमुख्यः ॥ ११ ॥

(५) पदं तुपारस्तुतिधौतरत्नां, यस्मिन्न दृष्ट्वापि हतद्विपानाम् ।
विदन्ति मार्गं नखरन्भुसुक्तै-सुक्ताफलैः केशरिणां किराताः ॥ ६ ॥

(६) सा राजहंसैरिव सञ्चताङ्गी, गतेषु लीलाश्रित-विभ्रमेषु ।
घनीयत प्रत्युपदेगलुब्धै-रादित्खुभिर्नूपुरशिक्षितानि ॥ १४ ॥

- (७) तथा दुहित्वा सुतरां सवित्री, स्फुरत्प्रभामण्डलया चकाशे ।
विदूरभूमिर्नवमेवशंश्या-दुद्धिन्नया रत्नगलाकयेव ॥ २४ ॥
- (८) यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वस्तं, नेरो स्थिते दोग्धरि दोहदणे ।
भान्नन्ति रत्नानि महीपधीय, पृथूपदिष्टां दुदुद्धर्षिरित्रीम् ॥ २ ॥
- ९) दिवाकराद्द्रक्षति यो गुहासु, लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् ।
सुद्रेऽपि नूनं गरणं प्रपद्ये, ममत्वसुचैःशिरसां सतीव ॥ १२ ॥
- (१०) अस्युत्तरस्यां दिशि देवताका, हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
पूर्वापरौ तोयनिधी वगाद्य, स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥ १ ॥
- (११) अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य, हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।
एको हि दोषो गुणसन्निपाते, निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाद्दः ॥ ३ ॥
- (१२) ययाप्सरोविभ्रममण्डनानां, सम्पादयित्रीं शिखरैर्बिभर्त्ति ।
वलाहकच्छेदविभक्त-रागा-मकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ॥ ४ ॥
- (१३) प्रसन्नदिक् पांशुवित्तवातं, गढस्वनानन्तरपुष्पद्वष्टि ।
शरीरिणां स्यावरजङ्गमानां, सुखाय तज्जन्मदिनं बभूव ॥ २३ ॥
- (१४) यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानां, यदृच्छ्या किम्पुरुपाङ्गनानाम् ।
दरीगृहद्वार-विलम्बिविम्बा-स्तिरस्करिण्यो जलटा भवन्ति ॥ १४ ॥
पर्याप्तपुष्पस्तवकस्तनाभ्यः, स्फुरत्प्रदालीहमनोहराभ्यः ।
लतावधुभ्यस्तरवोऽप्यवापु-र्विनम्नशाखाभुजबन्धनानि ॥” ३।१८ ॥

११ । शालिनी चैकादशाक्षरा, यकारद्वयान्ता पञ्चगुर्वाद्या, यथा
रघुवंशे, ८।६४।

“निर्घातोयैः कुञ्जलीलान् जिघांसु-र्घानिर्घोपैः क्षीभयामास सिंहान् ।
नूनं तेषामभ्यसूयापरोऽभू-दीर्थोदये राजशब्दे स्त्रीषु ॥”
१२ । वंशस्या हादशाक्षरा, रेफान्ता जतजयुता, यथा रघुवंशे,
“उमाहृपाद्भो गरजन्मना यथा, यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरी ।
तथा नृपः सा च सुतेन मागधी, ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समी ॥” १।२३ ॥

तथा च वररुचेः नीतिरद्वे १४,

“वरं वनं व्याघ्रगजेन्द्रसेवितं, द्रुमालयः पत्रफनाम्युभोजनम् ।

दृष्टानि शय्या वसनञ्च यत्कलम्, न बन्धुमध्ये धनहीनजीवनम् ॥”

१३ । इन्द्रवंशा च द्वादशाक्षरा, रेफान्ता ततजयुता, यथा माघे १५।८५।

“सम्प्रत्युपेयाः कुशली पुनर्युधः, सस्त्रेहमागीरिति भर्तुरीरिता ।

सद्यः प्रसह्य द्वितयेन नेत्रयोः, प्रत्याचक्षते गणता भटस्त्रियाः ॥”

१४ । प्रमिताक्षरा च द्वादशाक्षरा, तीटकस्य पञ्चम-षष्ठयोर्वर्णयो-
रन्योन्यविनिमयेन, यथा शिशुपालवधे, ८।६।

“प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ, विफलात्वमेति बहुसाधनता ।

अवलम्बनाय दिनभर्तुरभू न पतिष्यतः करसहस्रमपि ॥”

१५ । सर्वेषु माकासमकेषु तीटकस्य केषाञ्चिदणानां सममात्रकादेश्च उपलभ्यते । यथा नीतगोविन्दे,

“^१क्ष^१न^३वि^३नि^३द्वि^३त^३म^३पि^३ ^३ह्य^३र^३मु^३दा^३र^३म् । ^३सा^३ म^३नु^३ते^३ ह्य^३त^३त^३त^३र^३िव^३ ^३भा^३र^३म् ॥

^१स^१र^१स^१म^१ष्ट^१प^१म^१पि^१ ^१म^१ल^१य^१ज^१प^१द^१म् । ^१प^१य^१ति^१ वि^१ष^१मि^१व^१ व^१पु^१षि^१ ^१स^१ग^१द^१म् ॥

^१ग^१सि^१त^१प^१य^१न^१म^१नु^१प^१म^१प^१रि^१षा^१द^१म् । ^१म^१य^१न^१द^१ह^१न^१मि^१व^१ व^१द^१ति^१ स^१दा^१द^१म् ॥

^१दि^१शि^१ दि^१शि^१ कि^१र^१ति^१ स^१ज^१ल^१क^१ष^१ज^१ाल^१म् । ^१भ^१य^१न^१न^१धि^१न^१मि^१व^१ वि^१ग^१खि^१व^१ना^१ल^१म् ॥ ४४० ।

^१प^१य^१ति^१ दि^१शि^१ दि^१शि^१ र^१द^१धि^१ भ^१व^१न्म^१म् । ^१त^१द^१भ^१र^१म^१पु^१र^१म^१धु^१नि^१ पि^१व^१न्म^१म् ॥

^१ख^१द^१मि^१स^१र^१ख^१र^१भ^१से^१न^१ व^१ल^१नी । ^१प^१त^१ति^१ प^१दा^१नि^१ कि^१य^१नी^१ च^१ल^१नी ॥

^१वि^१द्वि^१त^१वि^१श^१द^१वि^१श^१कि^१श^१ल^१य^१द^१ल^१या । ^१औ^१व^१ति^१ पर^१मि^१द^१ त^१व^१ र^१ति^१क^१ल^१या ॥

^१सु^१हृ^१र^१व^१लो^१कि^१त^१म^१उ^१ख^१लो^१ला । ^१म^१पु^१रि^१पु^१र^१द^१मि^१ति^१ भा^१व^१म^१श्री^१ला ॥

^१ख^१रि^१त^१मु^१पे^१ति^१ न^१ क^१थ^१म^१भि^१स्य^१ार^१म् । ^१ह^१रि^१रि^१ति^१ व^१द^१ति^१ स^१खी^१म^१नु^१नार^१म् ॥

^१द्वि^१ष्य^१ति^१ पु^१न^१ति^१ ज^१ल^१प^१र^१क^१ल^१म् । ^१ह^१रि^१रु^१प^१ग^१त^१ इ^१ति^१ ति^१मि^१र^१न^१न^१ख^१म् ॥

^१भ^१व^१ति^१ वि^१ल^१म्बि^१नि^१ वि^१ग^१लि^१त^१ल^१म्बा । ^१वि^१ल^१प^१ति^१ री^१दि^१ति^१ वा^१स^१क^१स^१म्बा ॥

^१श्री^१ज^१य^१दे^१व^१क^१वे^१रि^१द^१सु^१दि^१त^१म् । ^१र^१धि^१क^१ज^१न^१ त^१दु^१ता^१म^१वि^१सु^१दि^१त^१म् ॥ ४४० ।

^१अ^१र^१स^१म^१रौ^१षि^१त^१वि^१र^१चित^१वे^१श^१ । ^१ग^१सि^१त^१कु^१सु^१म^१द^१र^१द्वि^१लु^१लि^१त^१केश^१ा ॥

^१ह^१रि^१प^१रि^१र^१भ^१र^१व^१लि^१त^१वि^१का^१रा । ^१ऊ^१ख^१क^१ल^१भौ^१प^१रि^१त^१र^१लि^१त^१द्वारा ॥

विचलदलकल्पनिताननचन्द्रा । तदधरपानरभसकृततन्द्रा ।
 चञ्चलकण्डलदलितकपोला । सुखरितरमनजघनगतिलीला ।
 दयितविन्नीकितलम्बितदृष्टिता । बहुविधकूजितरतिरसरसिता ।
 विपुलपुलकदृथुवपयुमद्गा । अस्मितभिमीनितविकसद्मद्गा ।
 यमजलकण्ठभरसुभगशरैः । परिपतितोरसि रतिरक्षणीरा ।
 शीघ्रशृङ्खलभणितहरिमितम् । कलिकलुष जनयतु परिश्रमितम् । ०४० ।
 हरिरभिसुरति वदति मधुपयने । किमपरमधिकमुख सखि भवने ।
 तालकथादपि गुरुमतिपरमम् । किं विफलीकृतये कुचकलसम् ।
 कति न कथितमिदमनुपदमचिरम् । मा परिहर हरिमतिमपदचिरम् ।
 किमिति विषीदसि रीदपि निकृता । विहसति दुवतितभा तव सकला ॥” ८४० ।

अथ (१) इति चित्रेन गुरुरेकस्य स्थाने लघुवचस्य, (२) लघुवचस्य स्थाने गुरुरेकस्य, (३) मृगवचस्य स्थानेऽपरचतुष्कलवचस्य चादेशो ज्ञायते ।

१६ । जलीदतगतिर्द्वादशाक्षरा, हिरावृत्त-जगणसगणा, यथा माघे—

ज स ज म
 “समीरगिशिरः शिर सु वसता, सता जवनिता निकामसुखिनाम् ।
 विभक्तिं जनयन्नयं सुदमपा मपायधवल्लावलाहकततीः ॥” ४।५४।

१७ । छन्दो समदशाक्षरा, जलीदतगती अन्यगुरुहीनयकारद्वययुता, यथा भर्तृहरिर्नीतिगतके, ३ ।

“लभेत सिकतासु तैलमपि यन्नतः पीडयन्,
 पिवेच्च मृगदृष्टिकासु सलिलं पिपासार्दितः ।
 कदाचिदपि पर्यटन् शशविपाणमासादये-
 न्न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥”

१८ । प्रहर्षिणी त्रयोदशाक्षरा, गुरुद्वयान्ता त्रिगुरु-चतुर्लघु-गुरुलघु-गुरुलघुयुता, यथा रघुवंशे, १२।७८।

“क्रोधादे प्रकृतिपुर मरेण गत्वा, काकुत्स्थ’ स्तिमितजवेन पुष्यकेण ।
 शत्रुघ्नप्रतिविहितोपकार्यमार्य्य, साकेतोपथनसुदारमभ्युवास ॥”

१९ । रुचिरा त्रयोदशाक्षरा, प्रमाणीवर्गीय द्वादशाक्षर पञ्चचामरास्य-हत्तस्य गुरुपठाक्षरस्थाने लघुद्वयस्यादेशेन, यथाभिन्नानगकुन्तलसमाप्तौ ।

“प्रवर्त्ततां प्रकृतिहिताय पार्थिवः, मरम्यती श्रुतमज्ञतां महीय्यताम् ।
समापि च क्षपयतु नीलनोदितः, पुनर्भयं परिगतशक्तिरामभृः ॥”

२० । कनकप्रभा मञ्जुभायिणी वा त्रयोदशाक्षरा, रुचिराया द्वितीया-
क्षरस्य ढतीयेन, चतुर्थस्य पञ्चमेन च विनिमयात्, यथा रघुवंशे, ८।६८।

“इति विम्भृतान्यकरणियमात्मनः, सचिवावलम्बितधुरं धराधिपम् ।
परिहृद्वारागमनुबन्धसेवया, ऋगया जहार चतुरेव कामिनी ॥”

२१ । मत्तमयूरश्च त्रयोदशाक्षरं, पञ्चगुरु-सम्बोद्धरूपया द्विराहत्त-
लघुद्वयगुरुद्वय इत्यष्टाक्षराणां योगिनोपलभ्यते । एभिरष्टाक्षरैरपि पिङ्गला-
चार्योऽन्यतमं वितानाख्यं हत्तमुदाहरत् । यथा—

“हृदयं यस्य विशालं, गमनाभोगसमानम् ।

लभतेऽसौ मण्डितं, नृपतिर्मूर्द्धि वितानम् ॥” ह० ।

मत्तमयूरोदाहरणं रघुवंशे, ८।७५ ।

“हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विषम-स्तस्यान्विथन् वितसगूर्द्धं प्रभवं सः ।
शब्दप्रोतं प्रेष्य सकुम्भं मुनिपुत्रं, तापादन्तःशब्द इवासीत् चित्तिपोऽपि ॥”

२२ । वसन्ततिलका चतुर्दशाक्षरा, गुरुद्वयान्ता तकार-भकार-जकार-
द्वययुता, यथा रघुवंशे, ५।६६।

“रात्रिर्गता भतिमतां वर मुञ्च शय्यां, धात्रा द्विधैव ननु धूर्जगीतो विभक्ता ।
तामेकतस्तव बिभर्त्ति गुरुर्विनिद्र-स्तस्या भवानपरधुर्य्यपदावलम्बी ॥”

२३ । मालिनी पञ्चदशाक्षरा, यकारद्वयान्ता पङ्गुलघु-त्रिगुरयुता, यथा
रघुवंशे, ६।८५।

“शशिनसुपगतयं कौमुदी मेघमुत्तं, जलनिधिमनुरूपं जङ्गुकन्यावतीर्णा ।
इति समगुणयोगप्रोतयस्ताव पीराः, श्वणकटु नृपाणामेकवाक्यं शिवतुः ॥”

२४ । मन्दाक्रान्ता सप्तदशाक्षरा, गुरुद्वयान्ता चतुर्गुरु-पञ्चलघु-तकार-
द्वययुता, यथा वररुचेर्नीतिरत्ने, १५ ।

“माध्वीन्वीणां दयितविरहे मानिनां मानभङ्ग,
सप्तोक्तानामपि जनरवे नियहे पण्डितानाम् ।
अन्वोद्रेके कुटिलमनसां निर्गुणानां विदेशे,
भ्रुत्वाभावे भवति मरणं हन्त सन्भावितानाम् ॥”

२५ । गिखरिणी च समदशाचरा, लघ्वाद्या पञ्चगुरु-पञ्चलघु-तकार-
सकारयुता, यथा उत्तरचरिते, प्रथमेऽङ्के ।

“अपेदं रघोभिः कनकहरिणच्छद्विधिना,
तथा वृत्तं पापैर्व्यथयति यथा क्षालितमपि ।
जनस्थाने शून्ये विकसकरुणैरार्थचरितै-
रपि यावा रोदित्वपि दलति वज्रस्य हृदयम् ॥”

२६ । हरिणी च समदशाचरा, गुर्वन्ता पञ्चलघु-पञ्चगुरु-अकारद्वय-
युता, यथा रघुवंशे, ३।७० ।

“अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे,
नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् ।
मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सद्द शिथिये,
गलितवयसाभिच्छाकुणामिदं हि कुलव्रतम् ॥”

२७ । शार्ङ्गविक्रीडितमेक्रोनविंगल्यचरं, मसजमतकारद्वययुतं गुर्वन्तश्च,
यथा भर्तृहरिर्नीतिगतके, ४७ ।

“एते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थं परित्यज्य ये,
मामान्यान् परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थाविरोधेन ये ।
तेऽमी मानुपराचसाः परद्वितं स्वार्थाय विघ्नन्ति ये,
ये तु घ्नन्ति निरर्थकं परद्वितं ते के न जानीमहे ॥”

२८ । स्रग्धरेकविंगल्यचरा गुरुचतुष्टय-यकार-पञ्चनघु-यकारत्रययुता,
यथाभिधानशकुन्तलप्रारम्भे ।

“था सृष्टिः स्रष्टुराद्या वहति विधिदुतं या हविर्यां च हौत्रो,
 ये हे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।
 यामाहुः सर्वबीजप्रकृतिरिति यथा प्राणिनः प्राणवन्तः,
 प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः ॥”

२६ । चण्डहृष्टिप्रपातो नाम दण्डकः सप्तविंगत्यक्षरः, षड्जघ्वाथः
 सप्तरेफान्तश्च, यथा—

“इह हि भवति दण्डकारण्यदेशे स्थितिः पुण्यभाजां मुनीनां मनोहारिणी,
 त्रिदशविजयिवीर्य्यदृष्टाद्दशभोवन्नक्षोविरामेण रामेण संसेविते ।
 जनकयजनभूमिसम्भूतसोमन्तिनीसोमसीतापदस्पर्शपूताश्रमे,
 भुवननमितपादपद्माभिधानाभ्रिकातीर्थयात्रागतानेकसिद्धाकुले ॥” इ० ।

३० । प्रचितो नाम दण्डको, रेफोपलचिताक्षरत्रयेण वर्द्धितो, यथा—
 “प्रथमकथितदण्डकयण्डहृष्टिप्रपाताभिधानो मुनेः पिङ्गलाचार्य्यनाम्नो मतः,
 प्रचित इति ततः परं दण्डकानामियं जातिरेकैकरेफाभिहृदया यद्येष्टं भवेत् ।
 स्वरुचिरचितसंज्ञया तद्दिशेषैरशेषैः पुनः काव्यमन्येऽपि कुर्वन्तु पागोश्वराः,
 भवति यदि समानसङ्गस्रैर्यत्र पादव्यपस्या ततो दण्डकः पूज्यतेऽसौ जनैः ॥”
 इ० ।

तृतीयोऽध्यायः ।

षयाईममहत्तम् ।

१ । सुन्दर्यपरपक्षे हे धैतानीयान्तर्गते । हयोरथान्ते लां वर्त्तन्ते
 शिवाः वल्गात्वा चयुक्पादे सुन्दर्याः मकारमप्युगैरपरवत्तस्य च नकाराभ्यामेव,
 युक्पादेऽष्टमात्राः सुन्दर्याः मकारमकाराभ्यामपरपक्षस्य चतुर्सुभकारै-
 रिव, षट्पूर्यन्ते ।

२ । सर्वेष्वेव वैतालीयेषु एतयोः शिष्याणां वर्णानां केषाञ्चिदपि सम-
मात्रकादेश उपलभ्यते । उदाहरणैस्तत् स्फुटीक्रियते, यथा सुन्दर्याः,

“अथ मोहपरायणा सती, विवशा कामबधूर्त्विबोधिता ।

विधिना प्रतिपादयिष्यता, नयवैधव्यमसद्भवेदनम् ॥” कु० स०, ४।१ ।

“क वयं क परोक्षमन्मथो, भृगुशिवैः सममेधितो जनः ।

परिहासविजल्पितं सखि, परमार्थेन न गृह्यतां वचः ॥” शकु०, २ अं ।

“कुसुमैरुपगोभितां सितैर्घनमुक्ताम्बुलवप्रकाशितैः ।

मधुनः समवेक्ष्य कालतां, भ्रमरसुम्बति यूथिकालताम् ॥”

घटकपर्णः, १८ ।

अपरवक्तस्य, रामायणे अयोध्याकाण्डे,

“भृगुमसुखमभर्षिता यदा, घट्ट विललाप समीक्ष्य राघवम् ।

व्यसनसुपनिशाम्य सा महत्, सुतमिष बहमवेक्ष्य किन्नरी ॥” २०।५५।

“सुरजपणवमिघघोषव-द्गणयवेश्म बभूव यत्पुरा ।

विलपितपरिदेवनाकुलं, व्यसनगतं तदभूत् सुदुःखितम् ॥” २८।४१।

“अनुमतगमना शकुन्तला, तरुभिरियं वनवासवन्धुभिः ।

परभृतविरुतं कलं यथा, प्रतिवचनीकृतमेभिरौदृशम् ॥” शकु० ४ अं ।

वैतालीयस्य,

“सुवृत्तीणशरीरसङ्घया, व्यक्तीभृतशिरास्थिपञ्चराः ।

कोशैः परुषैस्तवारयो, वैतालीयतनुं वितन्वते ॥” ६० ।

३ । पुष्पिताया-मालभारिणी-भद्रविराज औपच्छन्दसकाश्रमर्गताः ।

पुष्पितायाऽपरवक्तस्वान्ते, मालभारिणी तु सुन्दर्यन्ते, गुरुयुता । मालभारिण्या
भावलक्षुद्दयस्थाने गुरोरैकस्यादेशाद्भद्रविराडुत्पद्यते । उदाहरणैस्तत्परि-
स्फुटीक्रियते, यथा पुष्पितायाया भागवते, १।८।४२।

“तमिममहमजं शरीरभाजां, हृदि हृदि धिष्ठितमात्मकल्पितानाम् ।

प्रतिदृशमिव नैकधार्कनैकं, समधिगतोऽस्मि विधूतभेदमोहः ॥”

“तुरगसुरहतस्तथाहि रेणुर्विटपवियक्तजलाद्र्वक्त्रलेपु ।

पतति परिणतारुणप्रकाशः, श्लभसमूह इवाथमद्रुमेपु ॥” शकु० १ अं ।

“कतिपयकुसुमोद्गमः कदम्बः, पियतमया परिवर्द्धितो य आसीत् ।

स्मरति गिरिमयूर एष देव्याः, स्वजन इवात्र यतः प्रमोदमेति ॥” उ० च० ।

मालभारिण्याः,

“अपरिघतकीमलस्य यावत्, कुसुमस्येव नवस्य पट्पदेन ।

अधरस्य पिपासता भया ते, सदयं सुन्दरि गृह्यते रसोऽस्य ॥” शकु० ३ अं ।

“सतद्भिज्जनदार्षितं नगीपु, स्वनदम्भोधरभीतपद्मगेपु ।

परिधीररवं जलं दरीपु, प्रपतत्यङ्गुतरूपसुन्दरीपु ॥” घटकर्पूरः, ४ ।

“ध्यपवर्त्तत एष बालवीरः, घृतनानिर्मथनात्त्वयोपहतः ।

स्नानयिन्नुरवादिभावन्नीनामवमर्द्दादिव हस्तसिंहशावः ॥” उ० च० ।

भट्टविद्याल उदाहरण ३१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

४ । सर्व्वतैर्वीपच्छन्दमके एतेषां शेषवर्णानां केषाञ्चिदपि सममात्रका-
देश उपलभ्यते । यथा घटकर्पूरस्तयमककाव्ये, १८ ।

“नरुवर विनताऽग्नि ते सदाहं, हृदयं मे प्रकरोपि किं सदाहम् ।

तव कुसुमनिरीक्षणे पदेहं विष्टजेयं सष्टमेव नीपदेहम् ।”

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ विषममहात्मम् ।

३ । परन्तु पैङ्गलप्राकृतयन्यगतानां कतिपयमानाच्छन्दसा नामानि लक्ष्णानि वा मृतयन्ते न दृश्यन्ते, यथा गाह्विषी, गौह्विषी, उरुच्छा, रोला, गंधा इत्यादयः । सकृन्ते उदाहरणमागतानि वैद्यगङ्गादासेन छन्दोमन्त्रार्थाप्ययन्ते दीक्षा दीर्घिका नाम्नाऽवलम्बिता, अथ यन्ते च १० पृष्ठे दर्शिताः । पञ्चमलिखा नारायणभङ्गेन इत्तत्त्वाकारटीकायन्ते प्रकृतिकानाम्ना स्वरूपेष्वेव गृहीता, गङ्गादासेन तु मादरसीवसुङ्ग-प्रथीतानुसर्तं लक्षणं कृतम् । उभे रूपे च प्रथमोऽंशे चतुर्थोऽध्याये दर्शिते । अन्त्या दक्षितपन्थाच्छन्दोमेदाः पैङ्गलप्राकृतयन्ते मीदाहरणलक्षणा इत्यन्ते, परन्तु केनचिदपि संस्कृतच्छान्दसिकेन नावलम्बिता, अथ यन्ते च कठिवररङ्गिमयाग्रीहृताः ।

४ । गायत्र्यादिनिष्टपृथग्यन्तानि यानार्थच्छन्दासि वैदिकेभ्यो लौकिके गृहीतानि, यान्यपि विपम-
इत्तानि ३६ पृष्ठे दर्शितानि ।

५ । सकलान्यापि वैदिकच्छन्दासि विपमवृत्तानुरूपाणि । अथ तानि सङ्गृह्यतएव प्रदर्शितानि । पाद-
व्यवस्थादि सविष्टारविवरणं पैङ्गलपुत्रयन्यस्य हस्तायुषरत्नेयाद्याध्यायगतम्, इतिपुराणे ३२८, ३२९ अध्याययोः,
सथत्रतप्तानयमिहतायां मन्त्रग्राह्य-टीकाभूमिकायाश्च इत्यम् ।

अक्षरसंख्या	छन्दोनामानि	अक्षरसंख्या	छन्दोनामानि
१	दैवी गायत्री	१०	आसुरी त्रिष्टुप् अल्पशः पङ्क्तिः याजुषी पङ्क्तिश्च
२	” उष्णिक्		
३	” अतुष्टुप्		
४	” वृहती	११	” त्रिष्टुप् आसुरी पङ्क्तिश्च
५	” पङ्क्तिः		
६	{ ” त्रिष्टुप् याजुषी गायत्री च	१२	{ ” वृहती याजुषी जगती प्राजापत्योष्णिक् साम्नी गायत्री च
८	{ प्राजापत्या गायत्री याजुष्यतुष्टुप् च		
		९	{ याजुषी वृहती आसुरी जगती च
१४	{ आसुर्योष्णिक् साम्नुष्णिक् च		
		१५	आसुरी गायत्री

अक्षरसंख्या छन्दोनामानि

अक्षरसंख्या छन्दोनामानि

१६ प्राजापत्यानुष्टुप्
साम्नी च१८ आर्ची गायत्री
साम्नी वृहती च१८ पिपीनिकमध्या गायत्री
ऋसीयसी " "
पदपङ्क्तिः "२० अक्षरपङ्क्तिः
साम्नी पङ्क्तिः
प्राजापत्या वृहती
पिपीनिकमध्या गायत्री
द्विपाहिराड् " "
पतिनिचृद् "२१ आर्चुणिक्
पादनिचृद्गायत्री
पतिपादनिचृद्गायत्री
षड्माता " "
प्रतिष्ठा "२२ साम्नी त्रिष्टुप्
ककुब्धती गायत्री

२३ गङ्गती "

२४ आर्ची गायत्री
आर्चुनुष्टुप्
प्राजापत्या पङ्क्तिः
साम्नी जगती
त्रिपाद्गायत्री
नागो " "
वाराही "२५ पदपङ्क्तिः
पदपङ्क्तिर्गायत्री
२६ स्वराड् " "
विराड्, षण्णिक्२७ न्यङ्गिरोष्णिक्
आर्ची वृहती२८ चतुष्पादुष्णिक्
ककुब्धुष्णिक्
पुर उष्णिक्
परोष्णिक्
तनुमध्योष्णिक्
प्राजापत्या त्रिष्टुप्२९ चतुष्टुग्भोष्णिक्
पिपीनिकमध्योष्णिक्३० आर्ची पङ्क्तिः
कविराड्नुष्टुप्
विराड्नुष्टुप्

अक्षरसंख्या	छन्दोनामानि	अक्षरसंख्या	छन्दोनामानि
३१	{ महापदपङ्क्तिरनुष्टुप् विराडनुष्टुप्	४१	विराड् रूपा त्रिष्टुप्
३२	{ प्राजापत्या जगती चतुष्पादनुष्टुप् त्रिपादनुष्टुप् पिपीलिकमध्यानुष्टुप्	४२	ब्राह्म्यगणिक्
३३	{ विराड् गायत्री आर्ची त्रिष्टुप्	४३	{ पुरोज्योतिस्त्रिष्टुप् मध्येज्योतिस्त्रिष्टुप् उपरिष्टाञ्ज्योतिस्त्रिष्टुप्
३४	{ पिपीलिकमध्या वृहती आर्ची जगती आर्पी वृहती पथा "	४४	{ आर्पी त्रिष्टुप् पुरोज्योतिर्जगती मध्येज्योति- " उपरिष्टाञ्ज्योति- " अभिसारिणी त्रिष्टुप्
३६	{ न्यङ्गुसारिणी स्कन्धीशीवी उरोवृहती वा उपरिष्टाद्वृहती पुरस्ताद् "	४८	{ आर्पी जगती ब्राह्म्यनुष्टुप् षट्पदी जगती महासतीवृहती महापङ्क्तिः
३८	{ महावृहती सतीवृहती वा ब्राह्मी गायत्री विराट्स्थाना त्रिष्टुप्	५२	अतिजगती
४०	{ आर्पी पङ्क्तिः पथा " सतः " आस्तार- " प्रस्तार- " विटार- " संस्तार- "	५४	ब्राह्मी वृहती
		५६	गर्करी
		६०	{ ब्राह्मी पङ्क्तिः अतिगर्करी
		६४	अष्टिः
		६६	ब्राह्मी त्रिष्टुप्
		६८	अत्यष्टिः
		७२	{ ब्राह्मी जगती ष्टिः

अक्षरसंख्या	छन्दोनामानि	अक्षरसंख्या	छन्दोनामानि
७६	अतिघृतिः	८२	विल्लतिः
८०	कृतिः	८६	संकृतिः
८४	प्रकृतिः	१००	अभिल्लतिः
८८	आकृतिः	१०४	उत्कृतिः

इति वीषकृति छन्दःसारसंग्रहे जातिद्वयसमाहारी नाम चतुर्थोऽथ ।

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ।

अकारादि-वर्णक्रमेण सूची ।

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
अक्षरान्द्वय	५	१२	अपरान्विता	८२	१८
अक्षरपङ्क्ति	६१	१	अपरान्विता	१८	१०
अक्षरवृत्ति	८८	२	अपवादक	१०२	१
"	१००	१४	अभिकृति	७३	८
अतिच्छन्दांसि	७८	१२	"	१०१	१३
अतिजगती	७३	१०	अधृतयमि	६८	२२
"	७८	१४	" घारा	४३	१३
अतिवृत्ति	७४	१३	" वारि	२१	१०
"	८३	११	अधं	१०१	१०
अतिवचिवा	१०	१२	अधंर	१०१	१०
अतिशकंठी	७३	१६	अईसमउत्तम्	२३	११
"	८४	१६	"	३०	२
अतिशायिनी	८१	२	"	१२४	१८
अव्यष्टि	७४	१६	अवितयम्	८१	७
"	८०	१	अशोकपुष्पमञ्जरी	१०३	१८
अद्युक्तया	३८	८	"	१०८	२३
अद्रिदन्तया	१००	८	अशोकमञ्जरी	१०२	१८
अनङ्गकोटा	२७	१	अश्रयति	८०	११
" शिखर	१०३	२१	"	८३	८
" "	१०८	१८	अश्रवणितम्	१००	७
अनवसिता	७२	१३	अश्रि	७४	१६
अनुकम्पा	७२	२	"	८०	१४
अनुष्टुप्	३७	६	अश्रवावा	८१	१६
"	६४	१	आह्वयि	७४	१०
अशोडन्धयोग	११४	११	"	८८	१२
अपरवक्रम्	३१	११	आख्यानकी	३०	१०, १८
"	१२४	१८	"	७०	२१

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
आख्यातिकी	५०	१५	उपचितम्	७२	१३
"	७०	२०	उपचिदा	२२	४
आभन्द	१०२	२	उपजाति	७०	६
आपातलिका	१०	१६	"	११८	११
आपीठ	४५	५	उपमालिनी	८५	२३
आराम	१०२	१८	उपस्थितम्	७२	११
आर्द्रा	७०	१८	"	८१	२
आर्या	७	३	उपस्थितप्रचुपितम्	४८	८
आर्यागीति	१०	१७	उपस्थिता	६८	१२
आर्षम्	२६	५	उपेन्द्रवज्रा	७०	२
आसार	१०३	१	"	११८	४
इन्द्रिया	७२	२३	उखिक्	६२	२१
इन्दुवदना	८२	२२	खड्गि	७०	२१
इन्द्रवशा	७१	१	खयभ	८६	१
"	१२०	४	खयभगजविलसितम्	८७	१५
इन्द्रवज्रा	६८	२२	खयभविलसितम्	८०	७
६.	११८	१	एला	८५	२४
उक्षा	५८	६	श्रीपथन्दसकम् (सिकम् वा)	१७	१०
उग्गाहा	१२६	२२	"	१२६	१२
उज्ज्वला	७७	५	कनकप्रभा	८०	६
उगृहति	७४	२	"	१२२	२
"	१०१	२०	कन्दम्	११०	१६
उपलिनी	८०	१५	कन्द	८०	१८
उहामा	१०१	१०	कन्दुकम्	८०	२२
उदीर्यतिः	१८	११	कथा	६०	१५
उद्वता	४७	१२	"	१०५	१३
उद्वीति	१०	१९	कमल	६०	११
उद्वपंथी	८२	११	"	६५	६
उदगीति	१०	७	"	१०७	६
उदचितम्	५०	१३	कमला	६६	११
उदचितम्	५०	१४	करडचम्	६२	८

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
कलहस	८२	१	कीर्तिकम्	८१	८
कलिका	४५	१८	कीमुदी	५१	१६
कान्ता	८१	१२	कीरुपकम्	११०	२०
कान्तीवीठा	०६	११	"	८१	२५
काम	५८	८	कीडापकम्	८१	२१
कामक्रीड	१०६	१७	कीडपदा	१०१	१६
कामक्रीडा	८५	७	कमा	८०	१४
कामवाण'	१०४	२	खड्गा	५६	११
"	११२	८	खड्गा	१२६	२२
कासार	१०२	१	गजगति	६५	२
किरीटम्	१०१	१	गणच्छन्द	६	१०
"	११४	२	गणमानाच्छन्दसा गुदलपुसख्या		
कीर्ति.	७०	१६	निदपणम्	३४	८
कुटजगति	८२	२	गखका	८७	२०
कुटिलम्	८४	६	"	१०८	२०
कुटिलगति	८०	१२	गरुडकृतम्	८८	२
कुटिला	८२	१	गाथा	१८	११
कुड्मखदकी	७२	१	गाथनी	६१	११
कुडुबजगतिवा	७२	१४	गगग	११६	११
कुमारचण्डिका	६२	२२	गाड	"	"
कमारी	८४	८	गीता	८८	११
कुररीकता	८४	२३	गीति	१०	१
कुसुमविधिता	७५	१८	गीतिका	८८	१६
कुसुमसवकम्	१०३	१५	गीदार्या	१६	३
"	११२	६	"	१०७	१४
कुसुमितलतावेण्डिता	८२	१८	गुर्ध्वरवर्ण	१०५	८
कति	७०	११	गीविन्द	१०२	१
"	८७	१७	गीरी	७६	४
किनुगती	५०	११	"	८०	११
किदार	१०१	१	घाति	६०	१८
केसरम्	८१	१०	"	१०७	२०

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
शक्तिता	८८	१, २	शिवसेखा	८५	२
शक्रपदम्	८४	११	शिवसंग्रहम्	८८	४, ५
शसरी	८२	१८	"	१०८	१६
शशरिकान्तली	८०	१०	शिवता	१२	१
शश्वला	८८	८	"	८५	१
"	१०८	१६	शुलिका	१०	४
शश्वलाधिका	०६	३	शुन्दीलशब्दम्	१	१५
शश्वरुष्टिप्रपातः	१०२	०	श्यामा	८५	२१, २२
"	१२४	५	शयशब्दम्	११२	११
शश्वती	८१	१	शयती	०४	१८
शतकलमयाः	५	१८	शयधरमाला	०६	१०
शतवैशा	६१	१५	शशीक्षतगति	०६	८
शन्द्रकान्ता	८०	६	"	१२१	१२
शन्द्रमाला	८०	३	श्यामा	००	१८
शन्द्ररेखा	८०	१८	शौभृतः	१०२	१०
शन्द्रलेखा	८४	२२	श्वीति	१६	११
"	८३	८	श्वीनम्	६२	२
शन्द्रवर्त्म	००	१	"	११२	१४
शन्द्रावर्णा	८५	८	शयशब्दम्	१११	२१
शन्द्रिका	८०	१५	शयम्	०६	१
शन्द्रौरस	८२	३	शयुसध्या	६१	१२
शयनार्थ्या	८	४	शन्वी	१००	२२
शयनान्वयम्	२०	१६	शरत्तनयनम्	००	२१
शय्यकमाला	६८	५	"	१००	११
शयम्	८५	४	शामरसम्	००	६
शामरम्	८०	२	शारका	८२	२
"	१०८	०	शाली	५८	१६
शारदाशक्तिनी	१८	१०	"	१०५	११
शिवपदा	६४	६	शीर्षा	६०	१४
शिवसेखा	८१	६	"	१०५	१२
"	८३	८	शुभ्रः	६५	४

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
अक्षरम्	८७	१	अक्षरविधी	६४	११
"	१०८	७	"	१०८	१०
तीटकम्	७५	७	नगनी	६०	२२
"	११२	१६	"	१०८	८
तीमरम्	६७	७	शदी	८४	३
त्रिका शब्दा	५	१५	नन्दनम्	६३	११
त्रिभङ्गी	१०४	११	नन्दिनी	८१	४
त्रिष्टुप्	२६	१८	नराजम्	८८	२३
"	८४	२१	"	१०८	१७
त्वरितगति	६८	२०	नरेन्द्र	६६	७
दण्डक	१०२	७	नदंटाकम्	६१	८
दसनकम्	६२	७	नखिनी	८६	६
"	७२	१७	"	११९	२२
"	१०७	६	नवमानिका	७६	१४
दीपकमात्रा	६८	१६	नवमानिनी	८६	१३
दूर्ध्वम्	१०१	८	नान्दीमुखी	८७	३
"	११२	१	नाराच	८८	१०
दीपकम्	७०	३१	नाराचकम्	६३	१४
"	११७	७	नाराचिका	६३	२
दीर्घटिका	२७	१८	नारी	५६	१७
द्वतपदम्	७७	७	"	१०५	११
द्वतमध्या	५१	३	निम्निपात्रकम्	८७	६
द्वतविभक्तिम्	७३	४	नीलारः	१०२	१
"	११७	२१	पद्मानवी	८२	६
दृता	८१	२२	पङ्क्ति	६०	२६
द्वितीयघा	६२	४	"	६७	२०
"	१११	४	पञ्चभटिका	२२	८
धवलाङ्ग	६७	७	पञ्चामरम्	७७	११
धीरसखिता	८८	२१	"	८८	१४, १५
धृति	७४	१६	"	६१	१७
"	६१	१७	पञ्चामरः	६७	१

	पृष्ठी	पङ्क्तौ		पृष्ठी	पङ्क्तौ
पञ्चामर (रम्)	१०८	११, ११, १०	प्रमाणिका	१०८	१०
पञ्चाल	६०	६	प्रमाथी	४०	१८
"	१११	२२	"	१०४	६
पञ्चव	६८	१	प्रमाथीवर्ग	१०८	५
पञ्चा	८४	१२	प्रमिताक्षरा	०५	१०
पञ्चाप्या	०	१८	"	११०	०
पञ्चावक्रम्	२०	१३	प्रमुदितवदना	०६	३
पदचतुष्टयम्	४५	२	प्रवरललितम्	८८	११
पदाम्	६	१२	प्रठकम्	१८	१४
परिभाषा	३	३	प्रहरणकलिका ता)	८२	२०, २१
परिता	६६	२१	प्रहपिथी	०८	१३
पादाकुलकम्	२२	६	"	१२१	२३
पुट	०५	२०	प्राच्यठपि	१८	८
पुष्पदाम	८५	२४	प्रियंवदा	०७	२
पुष्पिताया	५१	१८	पिया	४८	१८
"	१२५	२०	"	६१	२
पृष्ठी	८०	१२	"	१११	२
"	१२१	१०	प्रिमा	००	२०
प्रकृति	०४	११	उवितक	१०३	६
"	८८	१८	कुसुदाम	८६	१
प्रवित	१०२	८	बभ्रु	००	२४
"	१२४	११	बासा	००	१८
प्रभितक	१०२	४	बुद्धि	००	२१
प्रतिष्ठा	६०	१३	भक्रूपम्	८८	१६
प्रत्यापीक	४३	८	"	१०६	२१
प्रचीधिता	८०	८	भगवर्ग	११२	१८
प्रभद्रकम्	८५	१५	भद्रकम्	८८	१३
प्रभा	०६	६	भद्रविराट्	५०	८
प्रभावती	०८	१८	"	१२५	२०
प्रभदा	८४	८	भद्रा	००	१८
प्रमाणिका	६४	१०	भद्रिका	६६	८

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
भद्रिका	७२	८	मत्तागोष्ठा(हम्)	१००	११, १७
भाराकाना	८१	१५	मसंभविक्कीवितम्	८८	८
भुजगशिष्टता	६६	२	मदनश्रिता	८८	२५
भुजङ्गमपातम्	७५	१७	मदवेष्टा	६३	१
"	११०	६	मदिरा	८८	१७
भुजङ्गचिञ्चितम्	१०२	२१	"	११३	२२
भुजङ्गविषासः	१०२	२६	मद्रकम्	८८	१७
भुजङ्गसङ्घता	६६	१०	मधु	५८	१२
समरपदकम्	८५	७	"	१०७	५
समरविलसिता(तं)	७१	१५	मधुमती	६३	७
समरावन्ती	८६	२	मध्यचामा	८३	२
"	११२	२२	मध्या	५८	१५
मकरन्दिका	८६	६	मनोरमा	६८	१५
मञ्जरी	४५	१५	मनोरसः	८५	१८
"	८४	७	मन्यागः	६३	५
मञ्जीरम्	८३	३	"	१११	१
मञ्जुभाषिणी	८०	७	मन्दरः	६०	८
"	११२	३	"	१०२	१
मञ्जुवीरभम्	५३	७	"	११२	१८
मञ्जुशान्तिनी	८१	३	मन्दाकिनी	७६	५
मणिकल्पलता	८८	१	मन्दाकाना	८०	१८
मणिगुणजिकरः	८५	१३	"	११२	२१
मणिमञ्जरी	८६	४	मपूरधारिणी	६८	८
मणिमध्यम्	६६	६	मत्तिका	६४	१४
मणिमाला	७७	३	"	१०८	१
मधनजगामिनी	८७	१३	महागात्रिका	८३	१६
मनमयूरम्	८०	८	महालक्ष्मी.	६६	१७
"	११२	७	"	१११	६
मनमातङ्गलीलाकरः	१०३	१२	महापथरा	१००	३
"	१११	१३	मही	५८	१३
मसा	६८	१०	"	१०८	७

	पृष्ठी	पङ्क्तौ		पृष्ठी	पङ्क्तौ
भाकन्द	१०२	२	भौतिकदाम	११२	१५
भाणवकाक्रीडितकम्	६४	२	भौतिकमाला	७९	९
भावाच्छन्द	६	११	बभणवर्ग	११०	१
भावाचमकम्	२१	१०	यति	५	१८
"	१२०	११	यलुपदेशीपनिषम	५	२१
भानसङ्घ	८५	२२	यमकम्	६१	८
भाषा	७०	१८	"	१०७	७
भालती	६२	६	यवमती	५२	२, ४
"	७६	१६	यामिनी	८०	१२
"	११३	१३	रमचवर्ग	१११	१
भालतीमाला	७२	१८	रणधरणी	२१	१५
"	१०६	१०	रथीवता	७१	८
भालभारिणी	५१	१४	"	११७	१७
"	१२५	२०	रमण	६०	४
भाला	७०	१७	"	११२	१९
"	८५	११	रागा	७०	२०
भालाधर	८१	१८	रवणवती	६८	४
भालिनी	८४	१७	रचिरा	८०	४
"	११९	१८	"	१२१	२७
भिक्षवर्ग	१२४	८	रघुमाली	६६	१५
भृगो	५८	२०	"	१०६	७
"	१११	२	रघुधर्मदानाम्	१८	
भृगुसिद्ध	६०	८	रघुसमरुतानाम्	५१	
"	१११	११	रघुधरसमरुतानाम्	६५	
भृगुसुखम्	८०	११	रघुदामाचरुसमरुतानाम्	८४	
भृगुविष्णुर्विना	८५	११	राण्यभेदानाम्	८	
भ्रीटकम्	७७	१८	रुद्रतानाम्	४८	
भ्रीटकम्	७९	८	रुद्रवितप्रपुत्रितानाम्	४८	
भ्रीटकम्	७७	१८	रुद्रविजयधरसमरुतानाम्	८६	
"	१११	१०	रुद्रादमाचरुसमरुतानाम्	७२	
भ्रीतिकदाम	७७	१६	श्रीतिभेदानाम्	११	

रिखाप्रदेशी

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
गीकार्यादीनाम्	३८		शीलाखिलः	८५	८
अतुर्दशाक्षरसमूहानाम्	८३		"	१०६	१०
तयोर्दशाक्षरसमूहानाम्	८१		लीला	८४	१
दशाक्षरसमूहानाम्	६८		लौकिकशब्द	६	०
द्वादशाक्षरसमूहानाम्	७८		वैशंपयनपतितम्	८१	१
त्रयाक्षरसमूहानाम्	६०		वशाप्यविलम्ब(स्या)	७४	१०, ११
पञ्चदशाक्षरसमूहानाम्	८६		"	११८	१३
षडक्षरसमूहानाम्	४६		वक्रम्	३०	०
पारिभाषिकशब्दानाम्	४		वस्तु	७६	१५
मातासमूहानाम्	२३		वरपुवती	८०	१०
वैतालौक्यभेदानाम्	१८		वरसुन्दरी	८२	११
शिखावधयोः	५०		वर्द्धमानम्	४८	८
षडक्षरसमूहानाम्	६२		वसन्ततिलका	८२	१०
षोडशाक्षरसमूहानाम्	८८		"	१११	१५
सप्तदशाक्षरसमूहानाम्	८२		वसुमती	६१	११
सप्ताक्षरसमूहानाम्	६३		वाथी	६१	१०
सप्ती.	८४	२	"	७०	१६
सप्तौधरा	७५	११	"	१०५	१०
"	७६	८	वाचिनी	८८	१
"	१११	८	वातीर्षी	७१	६
सप्तक्षरवर्गः	१००	३	वादनवासिका	११	१४
सप्त	८३	११	वागार्हातिका	५०	१६
सप्तमा	७६	१८, ११	वासिनी	८४	१४, १५
सप्तितम्	४८	३	वाचिनी	७६	११
"	७६	१	विक्रान्ति	७४	१०
सप्तिता	७७	४	"	१००	६
सप्तमी	४५	१५	विद्गाहा	११६	११
सप्तम्या	८२	१३	विमानम्	५०	१८
सप्तित्यम्	८८	११	"	६५	१
सोमा	८७	११	विद्यापार	७७	८
सोमाक्षर-	१-१	१०	"	१०६	११

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
विद्युम्	८०	१६	वैकुण्ठ	१०२	१८
विद्युत्प्राना	६४	८	वैतानीयम्	१७	३
"	१०६	४	"	१२५	१
विद्युत्क्षेपा	६१	१८	वैदिकच्छन्द सङ्गेष	१२०	१२
"	१०५	१०	वैश्वदेवी	७५	१६
विश्वरूपा	७२	१६	व्याल	१०९	१०
"	११२	४	शङ्ख	१०२	१८
विपरीताख्यानकी	५०	१८, २०	शङ्खनारी	६९	१
"	७०	१६		११०	२
विपरीताख्यानिकी	५१	१	शङ्खु	८०	११
"	७०	१८	शङ्करौ	७४	१०
विपिनतिलकम्	८०	८	"	८२	८
विपुलाय्या	७	२१	शङ्किका	८५	१०
विपुलावक्रम्	३८	१	शशिवदना	६१	१६
विश्वप्रिया	८३	१०	"	८८	२
विष्णुम्	८५	१८	शशी	६०	२
विष्णु	६७	१	"	११०	२
विषीविनी	५०	४	शार्दूल	८४	१
विलासिनी	७१	५१	शार्दूलललितम्	८३	२३
विशोक	२१	१०	शार्दूलविक्रीडितम्	८५	१२
विषमवृत्तम्	२५	१२	"	१२२	१०
"	१८	४	शाला	७०	१०
"	१२६	१८	शालिनी	७१	२
विहार	१०३	१	"	११८	१८
विश्रिता	८५	२०	शिखण्डितम्	७२	१२
वृत्तम्	२५	४	शिखरिणी	८०	८
"	८०	१८	"	१२९	५
"	१०८	२०	शिखा	२६	८
वृत्ता	७१	१०	"	५६	२
वृत्ती	६६	१	श्रीपद्मम्	६३	१०
वैश्वती	५०	५	"	१०६	१

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
शुद्धविराट्	६०	२१	समानौ	५०	१८
शुद्धविराट्पञ्चमम्	७८	८	"	६३	६
शुद्धा वर्गा	१०५	४	"	१००	२२
शेषा	६१	१८	समानौवर्ग	१००	१०
"	१०३	१७	समुदसता	८६	६
शैलशिखा	८०	१६	सम्बोधा	६१	४
शोभा	८८	७	"	१०५	१५
शोनी	०१	१६	सरथी	८८	४
"	१०८	४	सलिलनिधि	८८	३
श्री	५८	६	सायूरम्	१०४	५
"	७२	७	सागन्द	१०२	२
"	१०५	८	सान्द्रपदम्	७२	४
शुक	३८	२०	सार	५८	१४
श्रुति	०४	१०	"	१०२	१८
"	१००	२१	"	१००	१८
श्याम	१०२	१६	सारङ	००	११
शयुजा	६८	२१	"	११२	६
शस्कार	१०२	९	सारङ्गिका	६६	१८
शस्त्रार.	१०३	१	"	८३	१
शगणवर्ग	११२	११	सारवती	६८	८
शती	६०	१७	सिद्धकम्	८८	३
शतकार.	१०२	१	सिद्धनाद	८२	१
शन्दोष	१०२	९	सिद्धविकार	१०२	८
शशङ्कतय	८०	१६	सिद्धविश्रीर	१०३	१०
शमसामकोदिस	११४	१२	"	११०	२५
शमशपम्	२६	११	सिद्धमिच्छूर्जितम्	८२	१
"	५०	१०	सिद्धीद्रता (हता)	८२	१०, १५
"	५८	२	सुकेसरम्	८४	१०
"	१०५	६	सुखेसकम्	८५	१०
शमानिका	६४	१६	शुषा	८५	१
"	१०८	१	शुन्दरिका	१००	१३

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
सुन्दरी	५०	३	सग्विण्णी	१११	१
"	०५	२९	मागता	०१	११
"	१२४	१८	"	११०	१२
सुपवितम्	८४	५	दंस	६०	२५
सुपविष्ठा	६०	२४	दंसमाला	६९	५
सुमुखी	०२	५	दंसवतम्	६४	१२
सुरसा	८६	८	दगी	६८	१६
सुराम	१०२	१८	"	००	१०
सुवगा	८८	४	"	८८	१२
सुवदना	८८	१	हरनर्धनम्	८२	१८
सुवास	६९	८	हरि	८१	११
सुपमा	६८	९	हरिष्युतम्	८२	२१
सीमराजी	६२	२	हरिष्युता	५१	६
"	११०	२	हरिष्युताभा	"	०
सीम्या	२६	१४	हरिष्यी	८०	२
सीरभक्तम्	४८	२	"	१२३	११
स्त्री	५८	१०	हलमुखी	६६	४
"	१०५	१०	हारिपी	८१	१३
शक	८५	१२	हारित	६१	६
शम्भरा	८८	१८	"	१११	२४
"	११२	१२	हीरकम्	८४	६
सग्विणी	०२	७			